

**QAACCESSA YOOMESSAAFI QABIYYEEWWAN FAARUU
LOONII, UMMATA OROMOO GODINA BAALEE AANAA
LAGA HIDHAA KEESSATTI**

BAYYANAA LAGGASAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKILOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA (FINFINNEE) KOLLEEJJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA, JORNAAL
IZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUF FOOKILORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

**QAACCESSA YOOMESSAAFI QABIYYEEWWAN FAARUU
LOONII, UMMATA OROMOO GODINA BAALEE AANAA
LAGAHIDHAA KEESSATTI**

BAYYANAA LAGGASAA

GORSAA: XILAAHUN TALIILAA (PHD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKILOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSITII ADDIS ABABAA (FINFINNEE) KOLLEEJJII
NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA, JORNAAL
IZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUF FOOKILORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNE

Yuunivarsitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorrannoo Digirii Duraa Booda

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi ogbarruun guuttachuuf Bayyanaa Laggasaa, Matadureen: “Qaccessa yoomessaafi Qabiyyeewwan Faaruu Loonii ummata Oromoo Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti” jechuun kan qophaa’e ulaagaa univarsitiin kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa_____Mallattoo_____Guyyyaa_____

Qoraa keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti gaafatamtoota muummee yookin qindeessaa sagantaa digirii lammaffaa(MA)

Axereera

Qorannoowwan gama ogafaan Oromootiin hojjataman heddu yoo jiraatanillee fookiloriin faaruu loonii ibsu faaydaafi yoomessa faaruu loonii ibsu kan qoratame haala gabbataa ta'een hin mul'atu. Qorannoon kun qabiyyeewwan faaruu loonii fookilorii waliin hidhata qaban Godina Baalee Aanaa Laga hidhaa keessatti raawwatamu irratti xiyyeeffata. Adeemsi qorannoo kunis maddi raga hawaasa aanichaa irratti kan hundaa'e ta'ee namoota faaruu loonii irratti beekkumsa ciccimoo qaban mala eertuu darbaa dabarsaa (snowball sampling) irraa bifa gaafiitiin, bifa daawwannaatiinfi bifa mariitiin kan fudhatameedha. Haaluma kanaan faaruu loonii eddoofi yoomessa adda addaatti kan faarsamu yoota'u afoola keessumaayyuu afwalaloo faaruu loonii faarsuun meeshaalee aadaa faaruu loonii waliin deeman akkasumas safuufii duudhaan hawaasaa hiika qabaachuun isaa kan mul'ate yoota'u, qorannoo kana keessatti, haala waliigala aanichaa maal akka fakkaau, mogaasa aanichaa, haala qilleessaa, baayina ummataa, sabaafi sablammootaafi amantiwwan adda addaafi kakkanafakkaatu yooibsamu, Ka'umsa qorannichaatiin wal qabatee faaruun loonii dhalootaa dhalootatti dabarsuun dagatamaa dhufuufi barreefamaan dhabamuun mataduree kanarratti akka qoradhu kan nakakaase yoota'u kaayyoon qorannoo kanaas qabiyyeewwan faaruu loonii godina Balee aanaa Lagahidha keessatti argamu xiinxaluufi haala moggaasa maqaa loonii kan ibsamu yoota'u, Barbaachisummaan qorannoo kanaas gosoota faaruu loonii dagataman ifatti baassuu, qabiyyeewwan faaruu loonii akka hubatan taasisuu, moggaasa maqaa loonii maaliiratti hundaa'ee akka mogaasamu ibsuu, namoota mataduree kanarratti qorachuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu akka danda'uufi kan kanafakkaatu yoota'u, daangaan qorannoo kanaa qaacessa qabiyyee faaruu loonii Godina Baalee aanaa Lagahidhaa keessatti kandaanga'e yoota'u, hanqina qorannichaatiin walqabatee rakkoo uumameef hanqina kitaabaatiif intarneetii fayyadamuu, bakka too'eetti namoota ga'umsa qaban dhabamuun qaamaan mana jireenyaa dhaquun, namni viidiyoo waraabu gatii dabalachuu, mobaayiliitti fayyadamuu. dubartoonni yeroo viidiyoo waraaban sodaachuu, sagalee mobaayiliitti waraabuun furmaata gahaa kaa'uun qorannoo fiixaan baasee jira. Gama biraatiin kitaabileen mataduree kanaan firoomina qaban kan sakata'aman yoota'u, firiiwwan fooklorii keessaa afoolarratti bu'uureffachn faaruu loonii irratti kan xiyyeeffateedha. Mala qorannoo itti fayyadame keessaa ragaawwan jiru bifa waraabbiitiin funaanuun barreefamatti kan jijjiirame yoota'u afwalaloo gosoota faaruu 8 eddoo adda addaa bakka namoonni itti argaman sagal irraa kan argame yoota'u, gosoota faaruu qabiyyee faaruu, faayiddaa faaruu faanti kan qaacefamaniidha. Qorrannoo kana keessatti argannoowwan qorataan argate faaruun loonii barreeffamaan dhabamuu, dhalanni ammaa faaruu looniitti fayyadamaa kan hin jirre ta'uu, meeshaaleen aadaa faaruu loonii waliin deeman dhabamaa dhufuufi meshaalee biraatiin bakka bu'uu, yoomessi faaruu dagatamuun walitti makamuun kanbira gahame yoota'u, yaanni furmaata qorannoo kanaatis nita'a jedhee qoratan lafa kaa'e, qaamni dhimmi ilaalu viidiyoon waraabuun barreeffamatti osoo jijjiire, hayyoonni hawaasa keessa jiraataniifi fedhiifi danddeettii barreessuu qaban hawaasa keessaa funaanuun barreefamatti osoo jijjiiranii mana barumsaatiif raabsamee barattoonni bifa muuziqaatiin osoo itti tajaajilamanii dhalootaa dhalootatti kan darbu ta'uu danda'a.

Galata

Duraan dursee waaqayyo na'uumees sadarkaa amma irra jiru kanan nagahe guddaan galatooffadha. Itti aansuun nuffii tokko malee deeggersa nabarbaachisu hunda naaf gochuun nagargaaraa kan ture, gorsaa koo Dr.Xilahuun Taliilaa baay'een galatooffadha. Itti aansuun yaadaan, qabeenyaan, yeroo ofii aarsaa gochuun akkan baradhu kan nakakaasteefi nacinaa dhaabbattee najajjabeessaa turte haadha manaa tiyya barsiistuu Asaffee Girmaa guddaan galatooffadha, fayyaafi umrii dheeraan siif hawwaaf. Dabalataan waraabbii viidiyoo jalqabaa hanga dhumaatti meeshaafi ogummaadhaan kan nagargaaraa ture obbo Tasfaayee Tsaggaa guddiseen galatooffadha. Itti aansuun yaadaafi leencaalloodhaan kan nagargaaraa turan maatii koofi hiriyoota koo sirrittan galatooffadha. Dhumarratti namoota odeeffannoo naaf kennan hundaa galata guddaan galchaaf. Walumaa galatti namoota deeggersa naaf godhan fayyaafi umrii dheeraa waaqayyo isiniif haakkennu jedha.

Tarree suuraa

fuula

Suuraa 1 kaartaa Godina Baalee Aanaa lagahidhaa agarsiisu	3
Suuraa 2 waytii Qonnaa	27
Suuraa 3 waytii Ayidaa aAyidan	29
Suuraa 4 waytii Sa'a Elman	32
Suuraa 5 Okolee itti too'aniifi muree ruubii okolee bakka buute	34
Suuraa 6 Naannika itti too'an	35
Suuraa 7 Waytii aannan horfootti raasan	40
Suuraa 8 Meeshaa maddaa:dhadhaa itti kuusan	40
Suuraa 9 Waytii loon bobba'u	42

Jibsoo (Hiika jechootaa)

Dadayaa=	Dayeeffataa,dhokataa,kan ifatti hin mul'anne.
Eemmee=	Waatilee,jabbii,kan sa'a hootu,raada yookan mirgoo xiqqoo
Erbaa=	Muka gurra sadi(afur)qabu kana annan osoo hin raasin dura kan itite ittiin erban
Gomboo=	Gaafa loonii dhedheeraa,loon gaafa guddatee walitti deebi'u
Gorboo=	Bakka nyaata looniif itti kennan.
Guuza=	Daboo,jigii,tokkummaadhaan wal kadhatanii hojjachuu
Haya=	Biyyee soogidda soogidda jedhu,gabbina horiitiif kan nama tajaajilu.
Heexoo=	Gosa mukaa ta'ee muka guddaa baala babal'aa qabuufi firii xixiqoo dawaa koosotiif oolu.
Kutata elmuu=	sa'a elmanii jabbii hoosisanii ammas waytumasani ittideebi'anii elmuu.
Leettoo namaa=	Kabajamaa namaa.
Loowwan xooshinee=	Loon maala guddatu,eegee dheeratu.
Makara=	Yeroo hojii muqaddamaa,arifachiisaa,yeroo asmaraan gahee nama muddu.
Malkata=	Xurumbaa,gaanfa loonirraa kan tolchamu.
Mise=	Nitole,niyaa'e,nimirge,
Muree ruubii=	okolee too'ee kan bakka bu'e
Naanniga=	Bishaan looniif kan keessatti too'an dhoqeerraa kan tolchamu.
Okolee=	Meeshaa bishaan too'ee ittiin too'an,kan gogaa looniirraa tolfamu.
Orfoon=	Meeshaa aannan itti raasan,Buqqee guddaa,buchuma,weessoo.
Reephisuu=	Daddabuu,jajjalachuu.
Roqoo=	Qinqinii,hibbiqii bullaahaa
Saare=	faca'e,mise,yaa'e,dhuunfate.
Saattoo=	Maqaa tulluu,maqaa gaaraa.
Shunee=	Guyyaa rakkoo,guyyaa ciinqii
Soomayaa=	Dimshaasha,waliigala
Suukii=	Aannan reefu raasanii hafuura baafate mallattoo dhadhaan shifii keessatti mul'atu
Waantaa=	Muka geengoo,baaxii mana citaa walti qabu,bantii.
Xallaashii=	Sangaa ennaa ayidaa irra naanna'an kan karaa qabsiisu.

Baafata

Fuula

Axereera.....	i
Galata.....	ii
Tarree suuraa.....	iii
Jibsoo (Hiika jechootaa)	iv
Baafata	v
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Seen Duubee Qorannichaa.....	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3 Kaayyoo qorannichaa.....	5
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	5
1.3.2. Kaayyoo gooree	5
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	6
1.5 Daangaa Qorannichaa	6
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	7
BOQONNAA LAMA: SAKATA’A BARRUU	8
2.1 Yaadrimee Qorannichaa.....	8
2.1.1. Maalummaa Fookiloorii.....	8
2.2 Faayidaa Fookiloorii	9
2.3 Gosoota Fookiloorii	10
2.4 Afoola	11
2.4.1 Gosoota Afoolaa	13
2.4.2 Amaloota Afoolaa	14
2.5 Af walaloo.....	15

2.5.1 Faaydaa Afwalaloo	15
2.5.2 Gosoota Afwalaloo	16
2.6 Faaruu	16
2.6.1 Gosoota faaruu	17
2.6.2 Faaydaa Faaruu Loonii	17
2.6.3 Qabiyeewwan Faaruu Loonii	18
2.7. Jijjiirama Itti Fufiinsa Faaruu Loonii	19
2.8. Sakatta'a Qorannoo Walfakkii	19
BOQONNAA SADII: MALA QORANNO	22
3.1 Gosa qorannichaa	22
3.2 Idattoofii Mala Iddatteessuu	22
3.3 Funaansa Odeeffannoo	22
3.3.1 Afgaaffii	22
3.3.2 Daawwannaa	23
3.3.3 Marii Garee	23
3.4 Meeshaalee Odeeffannoo	24
3.5 Qindoomina Qorannichaa	24
3.6 Naamusa Qorannichaa	25
BOQONNAA AFUR: QAACESSAYOOMESSA QABIYYEEWWAN FAARUU LOONII AANAA LAGAHIDHAA	26
4.1 Yoomessa Raawwiifi Gosoota Faaruu Loonii	26
4.1.1 Gosa Faaruu Loonii Waytii Qonnaa.	26
4.1.2 Gosa Faaruu Loonii Waytii Ayidaa	28
4.1.3 Qaaccessa Yoomessa Raawwii Faaruu Loonii Waytii Sa'a Elmaa	31
4.1.4 Qaaccessa Yoomessa Raawwiifi Faaruu loonii waytii too'ee Obaasan	33
4.1.5 Qaaccessa Raawwiifi Qabiye Faaruu Loonii Yeroo JabbileeUuruursanii	36

4.1.6. Qaaccessa Yoomessaafi Qabiyyee Faaruu Waytii Loon Huruursan	38
4.1.7 Qaaccessa Faaruu Loonii Waytii Aannan Raasan	39
4.1.8. Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Loonii Yeroo Loon Bobbaasanii.....	41
4.2 Qabiyyee Faaruu Loonii	44
4.2.1 Diinagdee Irratti	44
4.2.2 Hawaasummaarratti	45
4.2.3 Seenaa Irratti	46
4.3 Faayiddaa Faaruu Loonii	47
4.3.1 Ittiin Barsiisuuf	47
4.3.2 Mararteedhaaf	48
4.3.3 Gurra Leelloo (Leellisuu).....	49
4.4 Jijjiirama Itti Fufiinsa Faaruu Loonii.....	50
4.4.1 Ilaalcha Namoota Buleeyyiifi Dargaggoota.....	50
4.4.2 Lafa Dheedissa Loonii kan Duriifi kan Ammaa	50
4.4.3 Haala Obaa Loonii kan Duriifi kan Ammaa	51
4.4.4 Haala Meeshaatiin Wal qabatee Kanduriifi kan Ammaa	51
BOQONNAASHAN: YAADACUUNFAA,ARGANNOOWWANIIIFIYABOO.....	55
5.1. Yaada Cuunfaa.....	55
5.2. Argannoowwan	57
5.3. Yaboo.....	57
Wabii.....	59
Dabaleewwan.....	61

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

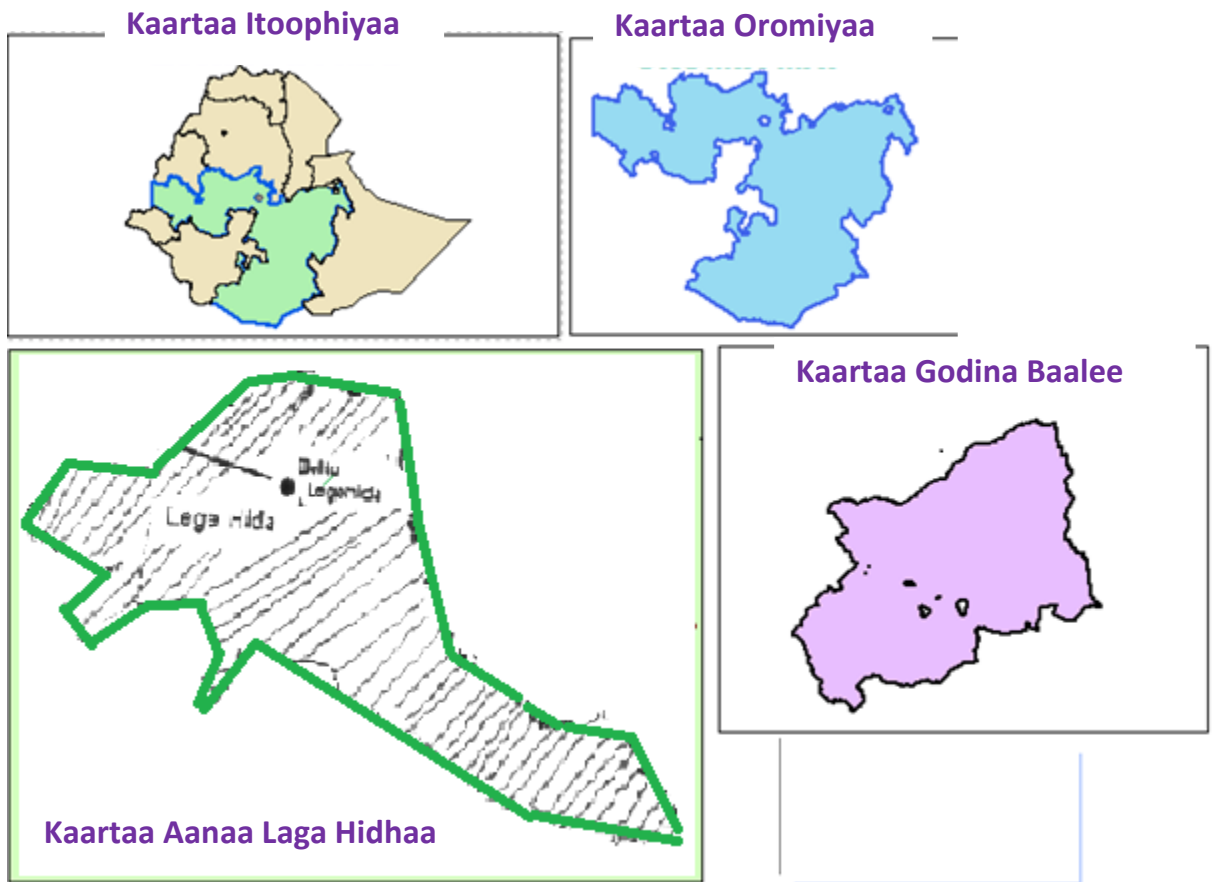
1.1 Seen Duubee Qorannichaa

Ummanni Oromoo ummata damee kuush keessaa tokko yoota'u ummata seenaa bara dheeraa qabuufi seenaa ofii bifa barreefamaatiin osoo hin taane fookiloriitti fayyadamuun afaaniifi gochaan dhalootaa dhalootatti kan dabarsaa tureedha. Akka Asafaan (2009,12) ibsutti, “afaanota Afrikaa keesatti dubbatamu keessaa Afaan Oromoo afaan Arabaa, Awusaafi suwaayiliitti aanee baayina ummata afaanicha dubbatuu sadarkaa afraffaarratti kan argamuudha” jedha. Akka Itiyoophiyaatti ammoo baayina ummata afaan Oromoo dubbatuun (0/40) ol ta'uu akka danda'u nitilmaamama.

Hayyoota hiika fooklooriitiif kennan keessa tokko kanta'e namni Waterman (1996) jedhamu yooibsu, “folklore is that are form, comprising various types of stories, proverbs, spells songs in cantations and other formulas which employs spoken language as its medium” (cited in leach 1996,19) Fookilooriin artii ta'ee wantoota akka oduu durii, makmaaksa, jechamoota, faaruwwan, qorichaa, adda addaafi kankanafakkaatan kan hammatuufi afoolaan kandadarbu ta'uu hubachiisa. Hyyooni Dundes (1965,3) fi Dorson (1972,2) fookiloorii yoo ibsan, hiikni, “Hayyoota dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisufi tokko taasisu hin mul'atu. Kanarraa ka'uun qorattoonni dirree qorannoo kanaa hiika fookiloorii kennuu caalaa wantoota fookilooriin hammatu tarreessuu wayya” jedhan. Gama biraatiin firiwwan (gooroowwan) fookiloorii arfan kan ta'an artii hawaasaa, wanta aadaa, duudhaa hawaasaafi afoola yoota'u firiwwan fookiloorii kana keessaa afooli akka Malaakneh (2003;3) ibsutti “oral literature refers to verbal heritage of man kind transmitted from generation to generation by word of mouth” jedha. Kana jechuun afoolli meeshaa dhalli namaa dhaamsa yookan seenaa dhalootaa dhalootatti afaaniin dabarsu ta'uu isaati. Afoolli ibsituu aadaafi calaqistuu eenyummaa umataati jedha. Zarihun (1992:28) akkajedhutti, “goso onni afoolaa baay'eedha, Yaata'u malee bakka gurguddoo lamatti hirree laaluu nidanddeenya. Tokko bifa hololootiin kan dhiyaatu yoota'u, lammaaffaan ammoo bifa walalootiin dhiyaatanii kan weeddifamani” jechuudhaan kaa'e. Gama afwalaloofi hololootiin waa'ee gaddaa, gammachuu, faaruu amantii, faaruu loonii, weedduufi kankana fakkaatu afoolaan ibsamaa ture. Qorannoon

kunis kanuma irratti xiyyeefachuun faaruu loonii aanaa Laga hidhaa keessatti maal akka fakkatu ibsuuf yaalee jira.

Haala moggaasa maqaa aanichaa akka waajjira Aadaafii Turiizimii aanichaa irraa argadhetti Aanaan Lagahidhaa maqaa kana osoo hin argatin dura“waabee shabalee awraajjaa”jalatti ijaaramtee beekkamtti.Bara1983ALI(akka lakkofsa Itoophiyaa) tii as mataa isheetti hundaa’uudhaan maqaa Aanaa “Laga hidhaa”jedhamuun moggaafamee jira. Moggaasni aanichaas jechoota lama jecha lagaafi hidha jedhurraa kanmoggaafame yoota’u sababbiin isaas lagni magaalaa Beeltu jala yaa’u (burqu) guutee ummata ceesisuu dinnaan ummanni ”Laga hidhaa, Laga hidhaa”jechuun walitti labse. Kanumarraa ka’uun moggaasni kun kennameef. Bal’inni lafa aanichaa iskeer kaareemeetirii 615 715 yoota’u aanaan Laga hidhaa gandoota baadiyaa 26 fi magaalaa 1 kan qabduudha.Fageenya aanichaa magaalaa guddoo biyyattii Finfinneeirraa 670km kanfagaattuufi magaalaa godina Baalee Roobee irraa ammoo 240km Kaaba bahaatti fagaattee argamti. Kallattiin aanaan ittiin argamtu Kaabaan Godina Arsiifi Godina Harargee Lixaa,Kibbaan Aanaa Sawweenaafi Aanaa Gololchaa, Bahaan Godina Harargee Bahaafi Naannoo Shanii,Dhihaan Aanaa Gololchaafi Godina Arsii daangessa. haalli teessuma aanichaa armaan gaditti mul’ata.

Suuraal Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa agarsiisa (Waajjira Aadaafi Turiizimii A/L Hidhaa) 12/6/2008

Haala qilleensa aanichaa ilaalchisee baddadareen%24.14 yoota'u Gammoojjiin ammoo %75.86 kanta'eedha. Baayyina ummata aanichaa istaatiksiin Biiroo AadaafiiTuriizimii akka ibsutti dhiira 31286, dubartii 31235 walitti 62521 yoota'u aanicha keessatti sabaafii sablammoota garagaraatu keessa jiraata. Isaanis, Sabni Oromoo %97.3 Sabni duubee%1.7)Sabni Sumaalee%1. Aanaa kana keessa kan jiraatan yoota'u afaan garagaraatu keessatti dubatama. Isaanis Afaan Oromoo%97, Afaan Amaaraa %0.5, Afaan sumaalee %1, Afaan duubee %1.5 kan dubataman yootu, aadaan hawaasa naannoo kanatti hojjatamu yookan kabajamu aadaa walgargaarsa hojii, aadaa gadda waliin qooddachuu, aadaa gammachuu waliin qooddachuu, aadaa wal kabajuu fa'a kan jiru yoota'u, Amantiiwwan adda addaa aanaa kana keessatti argamu Amattii musliimaa%91.2 Amattii Ortodoksii%8.3 Amantii Pirotestaantii%0.5 kan jiran yoota'u Manneen barnoota aanaa kana keessatti argaman sadarkaa 1^{ffaa} marsaa 1^{ffaa} kutaa 1-4=3, marsaa, 2^{ffaa} 5-8=37

sadarkaa $2^{faa} 9-10=2$, mana barumsa Qopaa'inaa **1** walitti mana barumsaa **43** aanaa kana keessatti kan argamaniidha. Haalli jireenya ummatichaa 0/075 horsiisebulaa yoota'u 0/023 qotebulaa yoota'u 0/02 ammoo daldaaladhaan kan jiraatan ta'ee, haali oomisha aanichaa ilaalchisee akkaataa ragaan waajjira horsiisee bulaa aanaa Laga hidhaarraa argadhetti gosa midhaanii: qamadii, xaafii, boqqoolloo, mishingaa, shumburaa, boloqqee fa'a yoota'u, fuduraafii muduraa ilaalchisee, burtukaana, phaaphaayyaa, muuzzii, maanggoo, xuuxxoo, qullubbii diimaa, corqaa fa'atu aanaa kana keessatti oomishama. Horsiisa beelladootaa ilaalchisee ammoo Loon maalaa 170,593, re'ee 84,979, hoolaa 7787, gaala 23764, harree 110,606, gaangee 5084, farda 4, lukkuu 23,217 kanniisa gaagura aadaa 22661, gaagura hammayyaa 109 walitti gaagura 22770 yoota'u Laggeen aanaa kana keessatti beekkama Laga Waabee yoota'u kallattii kaabaatiin aanaa Lagahidhaa marsee argama. Eddoowwan seenaqabeessa aanichaa Mazazaa Igguu ganda Gooroo Raayyaatti, Masgiida Heeroo ganda Heerootti, Gamoo Owu Abdii ganda Lukkuutti, Holqa gugguuf ganda Qorbaatti, Gaara kaabban ganda Caffaatti kan argaman yoota'u hawaasni aanichaa eddoowwan seena qabeessa ganda isaanii keessa jiru kunuunsi barbaachisaan godhameefi dhalootatti kan dabarsaa dhufan ta'uu isaati.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Hawaasni Oromoo faaruu loonii dhalootaa dhalootatti kan dabarsaa dhufe fookiloorii dhaan yoota'u afoolli ammoo dameewwan fookiloorii keessaa isa tokko. Ka'umsi qorrannoo kanaas faaruun loonii Godina Baalee aanaa Lagahidhaa keessatti hammayyummaa waliin walqabatee Loon heddummeessuu irra xiqqeessaa dhufuun, loon badheetti tiixsuurra manatti hidhuu, loon habashaa horsiisuurra faranjii horsiisuun faaruun loonii dhalootaa dhalootattii dabarsuun dagatamaa dhufuufii barreefamaan dhabamuun mataduree kanarratti akkan qoradhuuf nakakaase.

Akka yaada hayyuu-, Dirrib(2014,12) “Ummannii Oromoo aadaa, amantii, seenaa boonsaafi biyya badhaadhaa qaba, Aadaan Oromoo hir'ina qaba yoo jeedhamee, aadaa bareeffamaa dhabuu isaatii” jedha. Kanaaf, aadaan kun sababoota garagaraatiin hir'achaa yoo dhufellee, qoratamee barreeffamaan yoo taa'e dhaloota itti aanuuf heddu gargaara jechuudha. Faaruun oromoon faarsatu keessaa tokko faaruu looniiti. Oromoon sirna faaruu loonii kan ittiin gaggeessu afoolatti fayyadameeti. Gosa afoolaa keessaa ammoo

faaruun loonii isa tokkodha. Afoolli oggummaa labata tokko irraa labata biraatti afaaniin darbuudha. Adunyaan B.(2014,166) irratti yoo ibsu, “afoolli daawitii jireenyaa waan ta’eef kaleessaa mul’atee har’aa jirata , har’a cininatee boruufis suuqqata isatu jireenya jireenyatu isa” jechuun ibsa. Yaadni kun kan nu hubachiisu, afoolli aadaa, duudhaa, safuu, falaasamafi qaroomina akkasumas, barsiifata labata tokkoo gara labata tokkootti yommuu dabarsaa deemu yoomiyyuu baduu kan hin dandeenye qabeenya hawaasaati yaada jedhuu dha.

Xiyyeeffannaan qorannoo kanaas Oromoon kabaja looniif qabu Kan ittiin ibsatu keessaa faaruun loonii isa tokkoodha. Isa kana ammoo afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsuurratti xiyyeeffata. Afoolaafii gosa afoolaa keessaa faaruun loonii yoomiifi eessatti akka faarsaniifi qabiyyeewwan faaruu loonii irratti xiyyeeffata.

Gaafileen bu’uuraa qorannoo kanaas akka armaan gadiitti dhiyaata.

1. Ummanni Aanaa Lagahidhaa loon wayta kam fa’a faarsuu?
2. Ergaan faaruun loonii qabu maali?
3. Yeroo ammaa kanatti raawwiin faaruu loonii agarsiisu jiraa?

1.3 Kaayyoo qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo gooroofi kaayyoo gooreetti kan qooddamu yoota’u, kunis haala armaan gadiitti kaa’amee jira.

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa qabiyyeewwan faaruu loonii Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti argamu xiinxaluudha.

1.3.2. Kaayyoo gooree

- ❖ Gosootaa faaruu loonii aanaa Lagahidhaa ibsuu.
- ❖ Faaydaa faaruun loonii Godina Baalee Aanaa lagahidhaa biratti qabu eeruu
- ❖ Qabiyyeewwan faaruu loonii godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti argaman ibsuu.
- ❖ Moggaasa maqaa loonii Aanaa Lagahidhaa ibsuu.

- ❖ Yeroo ammaatti hawaasni faaruu looniitti hagam akka fayyadamaa jiru addeessuufi.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Barbaachisummaa qorannichaa inni bu’uuraa qabiyyeewwan faaruu loonii Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti dagatamaa dhufuurraa kan ka’e baduu danda’a kan jedhu soda jiru hambisuuf kan barbaachiseedha. Kanaafuu hawaasni oromoo qabiyyeewwan faaruu loonii garagaraatti gargaaramee dhalootaa dhalootatti barreeffamaan dabarsuu qaba yaada jedhun qaba. Kanaafuu faaruun kun osoo hin qoratamin dur faaruun loonii barreeffamaan hin beekkaman,dhalootatti dabarsuun hinxiyyeeffatamne,dhaloonni ammaa faaruu looniitiif xiyyeeffannaa hin kennine ture. Erga qoratamee booda barattoonni xiyyeeffannaa faaruu looniitiif kennuun mana barumsaatti barnoota aadaafi muuziqaatti makuun faarsuun kan jalqabameefi barreeffamaan qabachuun kan danda’ame yoota’u haala duraaniitiin yoo wal bira qabamu faaruu dagatame kan deebisan ta’uu saati.Kanaaf barbaachisummaan qorannichaa;

- ❖ Qabiyyeewwan faaruu loonii dagataman ummata Oromootiif ifatti baasuf.
- ❖ Dhalanni ammaa akka ogbarruu guddisaniif karaa saaqa.
- ❖ Dhaloota amma Aanaa Lagahidhaa jiruuf qabiyyeewwan faaruu loonii akka hubatan taasisa.
- ❖ Namoota qorannoo mataduree kana fakkaatu qorachuu barbaadaniif ka’umsa ta’a.
- ❖ Argannoowwan qorannoo kanaa qabiyyee barnootaa keessatti akka hammatamuuf haala nimiijeessa.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeefame Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti gandoota jaharratti (6) kan daangefameedha. Isaanis ganda Gooroo Raayyaa, gandaa Hara’Eeguu, ganda Wanjiisaa, ganda Hunda waajii, ganda Hidhahundaafi ganda Arja’Ofa’a. Faaruwwan hawaasa biratti beekkamoota’an akka faaruu amantii,faaruu ateetee ,faaruu looniifi kan kanafakkaatan keessaa gosoota faaruu loonii kan ta’an kanneen akka gosa faaruu loonii waytii ayidaa , gosa faaruu loonii waytii godaansaa ,gosa faaruu loonii qabiyyee yoomessa waytii too’ee, gosa faaruu loonii waytii qonnaa, qabiyyee yoomessa

faaruu loonii waytii bobbaa, qabiyyee yoomessa faaruu loonii waytii sa'a elmanii qabiyyee yoomessa faaruu waytii jabbilee huruursanii gosa faaruu waytii loon huruursanii gosa faaruu loonii waytii aannan raasaniiti. Qabiyyeewwan faaruu loonii keessaa ammoo diinagdee irratti, hawaassummaa irratti, seenaairratti kan qaacceffamaniidha. Faayiddaa faaruutiin wal qabatee ittiin barsiisuuf, mararteedhaaf, gurra guddisuufi jijjiirama itti fufiinsa faaruutiin walqabatee ilaalcha faaruu looniirratti namoonni buleeyyiifi dargaggoota jedduu jiru, lafa dheedichaa kan duriifi kan ammaa jedduu jiru, haala obaa looniif meeshaalee obaa kan duriifi kan ammaa jedduu jirufi haala moggaasa maqaa loonii Aanaa Lagahidhaa irratti kan daangeffameedha.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana gaggeessuu keessatti hanqinoota qorataa muudataniifi furmaata barbaachisaa ta'e godhee jira. Kunisi kitaabilee wabii waa'ee faaruu loonii ibsu bakka dhabametti intarneetii fayyadamuun fala kan godheedha. Ragaa qabatamaa namoota wayta too'ee biratti argamuun waraabuuf namoonni faaruu irratti ga'umsa qaban dhabamnaan, qaamaan bakka jireenya isaanii dhaquun sagalee waraabuun furmaata barbaachisaa ta'e godhee jira. Rakkoo maallaqaa, nama viidiyoo yookan suuraa kaasuuf maallaqa guddaa maallaqa guddaa waan nagaafataniif isa kanaaf mobaayiliitti fayyadamuun sagalee waraabuufi suuraa kaasuun furmaata godhee jira. Yeroo viidiyoon waraabbamu namoonni sodaachuu, yaanni jalaa bittinaahuu, dubartoonni numl'isan jedhanii sodaachuun akka rakkootti kan namuudatan yoota'u yaanni furmaata kanaaf godhame sagalee waraabbii mobaayiliitti fayyadamuun ragaan kan funaannameedha.

Wolumaa galatti adeemsa qorannoo gaggeessuu kana keessatti rakkinoota qorataa muudateef tooftaa armaan olii fayyadamuun furmaata barbaachisaa ta'e gochuun qorannoo kana kan fiixaan baase ta'uu isaati.

BOQONNAA LAMA: SAKATA'A BARRUU

Boqonnaa kana jalatti barreeffamoota adda addaa kan yaada mata-duree qorannoo kiyyaatiin walitti hidhata qabaniitu sakkatta'ama isaanis;maalummaafookiloorii, faayiddaa fookiloorii, gosa fookiloorii,afoola,gosoota afoolaa,amaloota afoolaa,faayiddaa afoolaa,afwalaloo,faayiddaa afwalaloo,gosoota af walaloo,faaruu, faayiddaa faaruu, gosoota faaruu, faaruu looniifi jijjiirama itti fufiinsa faaruu loonii fa'a.

2.1 Yaadrimee Qorannichaa

2.1.1. Maalummaa Fookiloorii

Hiika fookiloorii ilaalchisee hayyoonni dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan hammachiisuufi tokko taasisu hin mul'atu. Kanarraa ka'uun qorattoonni dirree qorannoo kanaa hiika fookilooriif kennuu caalaa wantoota fookilooriin of keessatti hammatu tarreessu.

Jalqabarratti hayyoota hiika fookilooriif kennan keessaaWaterman (1996) jedhamu yoo ibsu “folklore is that art form comprising various types of stories. Proverbs, saying, spells, songs, incantations, and ather formulas. Which employs spoken language as its mediuam” (cited in Leach(1996) fookilooriin artii ta'ee wantoota akka oduu durii.mammaaksa jechamoota. faaruuwwan, qoricha adda addaafi kan kana fakkaatan kan hammatuufii afoolaan kan daddarbu ta'uu hubachiisa.

Gama biraatiin Sims and Stephens(2005,8) fookiloorii yoo ibsan “Fookilooriin karaa alidileetiin waa'ee addunyaa mataa ofii,hawaasichaa,amantii aadaa duudhaa,ofii jechuun muuziqaa gochaan,barsiifataan beekkumsa waliin baratamu akka ta'e” addeessanii jiru.Ibsa isaanii kanarraa wanta hubatamuu danda'u duudhaa karaa hawaasni dhalootaa dhalootatti bararraa baratti kan afaaniin daddarbeefi barsiifata amantii aadaa kamiyyuu fookilorii ta'uu isaati.Jechi fookilor jedhamu kun gosa ogummaa yookin qorannoo ta'ee ni tajaajila Fekade (1991,10) “kanaafis qorannoo gama kanaan gaggeefamuuf fookiloor jedhamee waamama” (1965,3) Dorson (1972,5). *Encyclopidia America* V.11(1993,498) gama isaatiin maalummaa fookiloorii yoo ibsu “Folklore is the part of the culture customs, belifes of society that is based on popular tradition. It is produced by the community anusuaiit transmitted or all your by demonstration” jedha.Yaada kanarraa

wantti hubannu fookilooriin bal'inaan aadaa amantiifi duudhaa hawaasichaa irratti kan hundaa'uufi isaanumaan uumamee yeroo baay'ee afaaniin dhalootaa dhalootatti kan darbu ta'uu isaati

Gama biraatiin Melakne M (2006,8) fookiloorii akka kanaagadiitti ibsa. "Every group bound together or by common interest and purposes weather educated or un educated rular or urban, possessed abucy of tradition which may be called it folklore" jedha. Yaada armaan olii kanarraa kan hubannu fookiloorii jechuun garee hawaasaa amala wal isaan fakkeessu qaban kan barates ta'ee kan hinbaratin, kan baadiyaas ta'ee kan magaalaa kan walitti isaan hidhu jechuudha. Kana jechuun hawaasni kamiyyuu waan wal isaan fakkeessu kan qabaniifi hawaasni barateefi hin baratin akkasumas magaalaa fi baadiyaa kan hin daangefamneedha. Walumaagalatti maalummaa fookiloorii ilaalchisee yaada hayyoota armaan olii irraa kan hubatamuu danda'u fookilooriin beekkumsaafi amantaa aadaa hawaasichaa afaaniifi gochaan dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufee fi kan darbaa jiru fuldurattis kan darbu dame aadaa saba tokkoo ta'uusaati.

2.2 Faayidaa Fookiloorii

Faayidaan fookilooriin jiruufi jireenya hawaasa tokko keessatti qabu heddu akka ta'e beektonni og barruu adda addaa ni ibsu. Beektonni kunniin fookilooriin hawaasa tokko gama hawaasummaatiin, siyaasaatiin, aadaatiin seenaatiin... ilaalchisee faaydaa heddu kan qabu ta'uu eera. Fookilooriin dhaloota darbeefi kan ammaa riqicha ta'ee walqunnamsiisa. Kanajechuun hambaalee bara durii turaniifi jiran dhalootahar'aatti agarsiisuun maalummaa umatichaa walittifida. Misgaanuu (2011,12) "Fookilooriin madda ragaati. Kunis qorannoowwan aadaa, duudhaafi haala ummata tokko keessatti bifa madda ragaatiin waan dhiyaatuuf ummata madda ragaa barreefamaa hin qabneef madda qorannoo ta'ee fookilooriin ni tajaajila". Kana malees fookilooriin ummata madda seenaa barreefamaa qabu biratti akka meeshaa sirna siyaasaa, artii, barnoota, diinagdee fi hawaasummaa keessatti nitajaajila. Akkasumas gita qabsoo keessatti gahee ol aanaa qaba Dorson (1972) Misgaanuu (2011) "Faaydaa fookiloorii ilaalchisee kanneen armaan olii haatarreefaman malee kanneen waliin mormiif, naamusaafi safuu wal barsiisuu, bashannansiisuuf, ooltee bultee guyyaa guyyaan muudannoo hawaasaa ibsuuf ooluu nidanda'a". Afoolli hawaasaan kalaqa itti fayyadamuuf tajaajila baay'ee kenna. Yaada

kana Bukeenya (1994,85) yoo ibsu “oral literature impacts to the growing person use full cognitive informative and affective skill which enable the person to life and to be useful members of a society” jedha. Akka yaada isaatti afoolli namni tokko mallattoo nuffii tokko malee osoo hin agarsiisin hawaasa irraa akka baratuufi sammuu isaa akka gabbifatu isa taasisa. Gabbisni sammuu kun miseensi hawaasa tokkoo naannawa isaa akka beekuufi walitti dhufeeny gaarii akka qabaatu sadarkaa waan tokko hubachiisuu, guddisuu irratti gahee guddaa qaba. Haaluma walfakkaatuun Hinseenee (2010,3) faaydaa afoolaa yemmuu ibsu “afoolli ijoolleef barumsaaf beekkumsa afaaniif bu’aa guddaa qaba. Naannoo barsiisa, dandeettii waaqabachuu niguddisa, seeraafii miidhagina afaanii nibarsiisa”. Kanarraa kan hubannu ijoolleen dandeettii garagaraa akka horataniifi bilchina sammuu akka argatan kan gargaaruudha

2.3 Gosoota Fookiloorii

Gosa fookiloorii ilaalchisuun beektonni garagaraa yaada isaanii kaa’anii jiru. Isaan keessaa Fiqadee (1991,1) Dorson(1972) irraa fudhachuun “Fookilooriin firiiwwan gurguddoo afuritti qooddama. Isaanis afoola(oral literature), barsiifata hawaasaa (social folk custom), artii hawaasaa(folk performing art), wan toota aadaa (material culture)” jedhamaniidha. Mataduree qorannoo kanaatiin wal qabatee barsiifata hawaasaa keessaa yeroo saani dhalte silga elmanii ollaafi manguddoo namoota too’ee waamanii eebbifatan malee yoo aannan dhugan yookan gurguran jabbileen jala hin guddattu, loon hin horan. Naannigni loon itti dhugu yoo bal’isan horiin nihora yoo dhiphisani loon nixiqaatu yaada jedhu qabaachuun duudhaa hawaasni sun qabu nugarsiisa.

Qoqoodinsa fookiloorii Dorsan kana keessatti “firii afoolaa jalatti raagoo (oral narrative), qareeyyii (witticism), afwalaloo (oral poetry) fa’a hamatamanii” argamu Dorsan (1972,2) fekade (1991,13). Kanaafuu Faaruwwan keessaa faaruun Loonii gosoota fookiloorii armaan olitti eeraman keessaa afwalaloo (oral poetry) keessatti kan ilallamuudha. Itti dabaluunis fookiloorii akka armaan gadiitti qooda.

Folklore is the social, material, and oral culture of primitive societies. The social culture comprises such forms as festivals, dance, and religious rites. The material culture comprise architecture, and art and craft. The oral culture includes songs, tales legends, proverb and riddles. Jechuun tarreessa.

Yaanni isaa kun fookilooriin dame heddu kan qabuufi isaanis damee adda addaa kan ofjalatti hammachuu danda'an ta'uu isaanii nuhubachiisa. Isaanis aadaa hawaasaa, amantii hawaasaa, faaruu, oduu durii, makmaaksa, hiibboo jechuun meeshaalee aadaafi duudhaa hawaasaa afaaniin daddarbuun ittiin kan qooddamuudha jedha.

Hayyoonni gosawwan fookiloorii yemmuu ilaalan fookilooriin hojii kalaqaa kan himamsa afaaniitiifi gochaan akkasumas wantoota ijaan mul'atan kan hojiirra oolan hara's ta'ee borus jiraachuu danda'an hammachuu isaa hubanna. Isa kan keessaa xiyyeeffannan keenya qabiyyeewwan afoola jal jiraniidha.

2.4 Afoola

Hiikkaa afoolaa osoo hin ibsin dura seenaa afoolaa ibsuun barbaachisaadha. Kitaabilen armaan dura maxxanfaman tokko tokko afoola isa jedhu isa fookiloorii jedhuun bakka buusu Asafaa (2009) Misgaanuu (2011) Asafaan kitaaba Eelaa jedhu keessatti “fookilooriin afoola jedhamuu akka danda’u” ibsee jira. Haaluma wal fakkaatuun Misgaanuun kitaaba Dilbii keessatti “fookilooriin afoola yoojedhu, afoolaan ammo ogafaan jechuun” ibsee jira. Haata’u malee afoolli fookiloorii bakka bu’uu waan danda’uu hin fakkaatu.

Afoolli (oral literature) gosoota fookiloorii keessaa isa tokko. Maalummaa afoolaa ilaalchisee beektonni adda addaa haala garagaraa irraa ka’uun hiikkaa adda addaa kenaniifi jiru. Isaan keessa Melaken (2006, 13) “Literature refers to heral heritage if man kind tiransmittid from generation by word of mouth” Jechuun ibsa. yaanni isaa kun afoolli akkuma maqaa isaa himamsa afaaniin yookiin dubbiin dhalootarraa dhalootatti kan daddarbu ta’uu saati. Fakeenya

(Dur Re’een gaararra dheedaa akka malee iyyee hobobsa. Booyyeen ammoo goda keessaa ol laalee dhaggeefatee maali kan gaara kanarraa akkatti iyyuu jedhee karkarroo gaafate, innis Korpheessa Re’etii jedheenii deebiseef. maaf akkanatti iyya ree jennaan dhalchuuf hobobsaa jedheen, akkanatti iyyee meeqa dhalchaa jennaan yooguddate lama yookaan takka dhalchaa jennaan, Booyyeenis nu’uu takkaan kan sagal dhalchinu akkanatti hin iyyinee maaf hagana mara iyya ree jedheenii jedhama. maddi hawaasa oromooti.

Gama biraatiin Finnegan(1976,24) waa'ee afoolaa yoo ibsu “oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in words on a specific occasion. There is no other way in which it can be realized as literary product”.

Yaada armaan olii kanarraa kan hubannu afoolli ogummaa afaanirratti undaa'uun, raawwatamuufi daddarbuudha. Kana malee miidhaginni ogummaa kanaa kan irratti hundaa'u, dandeettii ogummichi akka dhalatuufi guddatuuf dirqama fudhatuudha.

Getaachoon (2004)fi Nagaarii(1993) yaaduma armaan olii deegaruun afoolli ogummaa afaanii yookin dubbiidhaan dhalootarraa dhalootatti darbu ta'uu isaa ibsaniiru.

Bukenya (1994,84) waa'ee afoolaa yooibsu “oral literature is the heart of people's way of life it is very solu of their culture”. Yaada kanarraa kan hubannu afoolli aadaafi haala jireenya saba tokkoo kan ibsu ta'uu isaati.

Walumaa galatti yaada hayyoota kanarraa hubachuun kan danda'amu afoolli hambaa sabatokkoo ta'ee afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan darbu ta'uu isaafi hiikkaa afoolaa haala darbiinsaa, amalaafi faaydaa isaa irraa ka'uun ibsamuudha. Qabatamaanis afoolli kutaa fookiloorii keessaa akka gosa tokkootti waan fudhatamuufidha. Dorson (1972) Afoolaratti hayyoota qorannoo gaggeessan keessaa Okwepho(1992,3) gama isaatiin afoola yoo hiiku “It is simply means literature delivered by a ward of mouth” jechuun ibsa. Ibsa kanarraa gabaabumatti afoolli ogbarruu afaanii dhalootaa dhalootatti lufu ta'uu hubanna. Itti fufiinsaan afoola ilaalchisee Zerihun (2000:20) yeroo ibsu “afoolli afaaniin kan dhiyaatu ta'ee aadaa barsiifata , seenaa, safuu hawaasa tokkoo dhalootaa dhalootatti kan darbu akka ta'etti” dhiyeessa. Haala walfakkaatuun Fiqadeen (1991:11) “afoolli afaaniin kan darbu ta'ee wantoota akka makmaaksaa, afseenaa , raagoo, afwalaloo, hiiibboo, durdurii faaruwwaniifi kankanafakkaatu akka ofkeessatti hamatu” ibseejira. Bu'uura kana afoolli miidhagina gonfatee jechootaan qindaa'ee afaaniin kan dhiyaatu ta'uu hubachuun nidanda'ama.

Gama biraatiin barreefamaaf bu'uurri dubbii afaaniiti. Haala kanaan ummann oromoo baroota dheeraaf wantoota barreefamaan jiran lafaa hin qabu ture. Haata'u malee afoola isaa dhimoota jiruufii jireenya isaa keessatti itti gargaaramaa turee jira. Yaada kana Misgaanuun (2011) hayyuu Jeylan(2005,25) waabefachuun yoo ibsu “the oromo did not

have written literature in the past traditions thus only old men are seen as sole source of knowledge about the social,cultural experiences” jedhu.

Walumaa galatti afoolli ibsituu aadaafi calaqisiistuu eenyummaa umataati. Kunis kan agarsiisu afoola beekuun aadaa beekuu, aadaa beekuun ammoo jiruufii jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuudha.Kanaafuu afoolli beekkumsaafii amantii,aadaa hawaasichaa jecha afaaniitiin dhalootaa dhalootatti kan dabarsamus jechuun nidanda’a.

2.4.1 Gosoota Afoolaa

Afoolli gosa heddu qaba. Heddumina isaa irraa kan ka’e bakka tokkotti qoratanii waliin gahuun rakkisaadha.Kanaafuu afoola qorachuuf gosa gosaan qooduun barbaachisaadha. Haata’u malee hayyoonni qoqqoodinsa afoolaarratti yaada garagaraa dhiyeessu.Haaluma kanaan Finnegan (1970,12) gama isheetiin waa’ee gosoota afoolaa yeroo ibsitu “afoolli dimshaashumatti karaa lamaan ilaallamuu kan danda’amu yoota’u, Inni tokko kan nama hawwatan ta’anii dubbiidhaan yookan hololaan kan darban,inni lammataa immoo bifa walaloofi yedaloodhaan dhiyaachuu kan danda’uudha”.Gama biraatiin Okpewho (1992,127-290) “afoolli afrikaa bifa muuziqaa fi do’iin gosoota fookilorii raawwii jalaa galan jechuun bakka saditti kan hiru yoota’u,sirbootaafii jechamoota (songs and chants)raagoo(oral narratives)fi kanneen cimina sammuu mul’isan” jechuun qooda. Bu’uura kanaan afoola bakka saditti qooduun dhiyaatee jira.Isaanis:raagoo (oral narrative),qareeyyii (witeism), afwalaloo (oral poetry)dha.Isaan kana keessaa faaruun loonii afwalaloo keessatti ramadama.Gama biraatiin gosoota afoolaa *Encyclopediy of birtannica* gosoota afoolaa yooibsu

The genres of oral literature covers spoken and song expression.They may be further divided in to the two larger gruping of folk narrative including of myth,legend,tales,and folk song and such other smaller genres of proverb,riddle and belief or superstation.Folk narrative is a wide range of oral prose traditions(Encyclopediy of Birtannica V.1993:308).

Akka yaada armaan oliirraa hubachuun danda’ametti afoolli gosa gurguddoo lama hammachuu danda’a. Isaanis:afwalaloofi afseenaa akkaraagamtaa,afseenaa durduriyootau afwalaloon,immoo bifa muuziqaa qabatee afaaniin kan daddarbu ta’uu isaati.Dabalataanis Finnegan (1970) yaaduma kana ilaalchisee “afoolli walumaagalatti karaa lamaan ilaallamuu kan danda’amu yoota.u inni tokko kan nama hawwatan ta’anii dubbiidhaan

kan darbaniifi lammafaa immoo bifa afwalaloon kan dhiyaatu” jetti.Yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu afoolli gosa gurguddoo lama kan qabu ta’uu isaati.Isaanis Afwalaloofi Afseenaadha.Gosoota afoola armaan oliitti tarreeffaman bu’uurefachuun gosa afoolaa bifa afwalaloon mul’atan keessaa afwalaloo waltajjii hawaasummaa irratti dhiyaata afwalaloon iddoo loon itti tiiksan bakka bishaan obaasan bakka ayidanitti dhiyaata.

2.4.2 Amaloota Afoolaa

Waa’ee afoolaa yeroo ibsamu wanti dagatamuu hin qabneefi waliin ka’uu qabu keessaa inni guddaan amaloota afoolaati.Amaloonni afoolaa jiran keessaa jajjaboon umatummaa lufummaa, jijjiiramummaadha. Wasanee (2001,170) “Afoolli kalaqa ilma namaan haa uumamu malee kan abaluuti jechuuf ragaan hin jiru.Kanaaf afoolli kan ummataati. Sababuma kanaan amala ummatummaa qaba” jedhama. Lufummaan haala ogafaan dhalootaa dhalootatti darbuun kan walqabatuudha Misgaanuu (2011,30) “Ogafaan bara kalaqamee eegalee hanga har’aatti osoo daddarbuu harra gahee jira,dhaloota dhufuttis haaluma walfakkaatuun lufa”jedha.

Yaada rimee armaan oliirraa kan hubannu afoolli ummatummaan uumamee ummata yeroo sana qofa tajaajilee kan hin dhaabbanneefi gara dhaloota itti aanutti kan darbu ta’uu isaati. Inni dhumaa amala jijjiiramaa (dynamic) afoolli qabuudha.

Afoolli tokko afaaniin si’a darbu jijjiirama agarsiisuu danda’a. Namni tokko waltajjii irratti afoola daawwatoota isaaf yoo dabarse, daawwattoonni isaa kunis wanta arganiifi dhagahan kana gara nama biraatti dabarsuu danda’u.Yeroo kana immoo itti dabaluuftii irraa hir’isuu waan danda’aniif afoolichi jijjiiramaa deema (Zarihuun,1992:25).

Akka yaada hayyuu kanaatti afoolli wanta afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbuuf jijjiiramaa deemuu isaa mul’isa. Fakkeenyaaf afoolli dhalootarraa dhalootatti yemmuu darbu jijjiirama qabiyyee, uunkaafii hiikkaa haala yoomesaa irratti hundaa’ee itti dabaluu yookan irraa gatamuu kan danda’u ta’uu isaa ibsa.

Dabalataanis amala afoolaa ilaalchisee Getaachoo (2006,141)“Afoolli gochaan kan walqabatu ta’ee yeroo baay’ee gumiidhaan kan dalagamu akkasumas wantoota darbe

irratti kan xiyyeeffatu ta'uu isaa nibsa".Akka yaada kanaatti afoolli kan iftooma qabu,kan gareen dalagamu,kan jireenya darbe irratti hundaa'u ta'uu isaa mul'isa.

2.5 Af walaloo

Afwalaloon gosa afoolaa keessaa tokko ta'ee bifa walaloon qindeeffamee kan afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbuudha.Maalummaa afwalaloo ilaalchisee Feqaade, (1991:86) "a fwalaloo jechuun yeroo bay'ee bifa muuziqaa qabatee bareedina gonfachuun haala duraa duuba isaa eeggatee kan dhiyaatu" jechuun hiika.Yaada armaan olii irraa hubachuun kan danda'amu af walaloon bifa miidhagina qabuun duraa duuba isaa eeggatee kan dhiyaatu,qabeenya hawaasaa akka ta'eedha. Kana jechuun immoo af walaloon aadaafi safuu hawaasaa haala nama hawwatuun ibsuufi dabarsuu isaati. Haaluma walfakkaatuun Borgan (1993,863) qabxii armaan olii kana yoo ibsan "af walaloon duudhaa hawaasaa kan ofkeessatti qabu, irra caalaa hawaasa hin baranneen kan kalaqamuudha"jedhu. Gama biraatiin hayyuun kun af walaloon yoo ibsu "af walaloon umrii kalaqaafi hurruubummaan isaa yeroo jalqabaaf namni walitti dhufee ittiin walbuhaarsuu yeroo jalqabee kaasee akka ta'es" Borgan (1993,865)ni ibsa. Kunis af walaloon umrii dheeraa kanqabu nama bashanansiisuu kan danda'u ergaa barbaaddame dabarsuurratti gahee guddaa qabaachuu isaa ibsa.

Hayyuun Dorson (1992,85) afwalaloo akka ibsutti "af walaloon uunkkaa isaa qofaan osoo hin taane, haalli darbiinsi isaa adda isa taasisa. Af walaloon kan dhalootarraa dhalootatti darbu barreeffamaan osoo hin taane himiimsa afaaniitiin yookan dalagaan bifa sirbaan, geerrersaan, faaruudhaan darba". Uunkaan walaloo barreeffama waliin tokko ta'ee walaloon barreeffamaa dhalootaa dhalootatti kan darbu barreeffamaan yoo ta'u af walaloon immoo afaaniin kan darbu ta'uu yaanni armaan olii nihubachiisa.

2.5.1 Faaydaa Afwalaloo

Faaydaa af walaloo ilaalchisee Finnegan (1977,241) "Faaydaa af walaloon qabu walkeessa jira,walmakaadha" jetti. Kunis kan irratti hundaa'u amala qabiyyeefii dhaamsa inni dabarsuu barbaade irratti,yoomessa walalichi ittiin dhiyaate irratti,haaluma walaloo sanirratti hundaa'uun tajaajiluu danda'a.faaydaa af walaloo bashanansiisuuf,

miira ibsuuf,hawaassummaa cimsuuf,miidhagina agarsiisuufi kan kana fakkaatuuf kan ooluudha.

2.5.2 Gosoota Afwalaloo

Afwalaloon haala garagaraatiin gosa adda addaatti qooddama. Kanneen keessaa gurguddoon kaayyoo isaa, hurubummaa isaa, yoomessa isaafi walaloo isaa irratti hundaa'ee haala tajaajila hawaasaa kennu irratti hundaa'uun qooddama. Andirizeeksi (1985,410-14) af walaloon Oromoo “kan yeroo daanga’aniifii kan yeroon hindaangofne yoota’u af walaloon yeroon hindaangofne walaloo jaalalaa, amantii ateetee...yoota’u af walaloon yeroon daanga’an ammoo walaloo loonii, faaruu boo’ichaa, goototaa...akka ta’an” tarreessa.

Tafarii (2006 immoo sumner (1996) eeruun bakka saddeetitti qoodee jira. Isaanis; walaloo jaalalaa, geersaa, walaloo hojii (horii faarsuufi qonna), Walaloo Amantii (Ateetee, kadhannaa, Irreecha), Walaloo Ayyaanaa (cidha,gadda) ,Walaloo goototaa (Nama kan ittiin qeeqan),Walaloo mirrisaa(bakka barbaannetti miira gaddaas ta’ee gammachuu kan ittiin ibsan),Urursa daa’ima sossobuuf) yoota’an ammaaf xiyyeeffannoon qorannoo kanaas qabiyyee walaloo hojii loon faarsuu waan ta’eef kutaa itti aanu keessatti gadifageenyaan ilaalla.

2.6 Faaruu

Faaruu miira mararfachuun guuttammee jiruudha.Namni tokko waan faarsu san jaalatee mararfata. Wanti faarsamu sun biyya, hiriya, haadha, abbaa, loon, dachee, waaqa goototaafi kan kanfakkaatu ta’uu danda’a. Ilmi namaas wantoota kana keessaa tokkoof miira jaalalaa qabuuf faarsuun mul’isa.Galmee jechoota afaan Oromoo (1996) faaruu yemmuu hiiku “sirba gaarii isaa kaasanii sirbuuf daboo, loon faarsuuf, gocha gaariidhaan maqaa namaa kaasuu ,sagalee galataa mararfachuu”akka ta’e ibsa. Haala walfakkaatuun Warquufi kaawwan (1993,63) faaruu gabaabsee yoo ibsu “jajachuu yookan mararfachuu akka ta’etti lafa kaa’a”. Qabiyyeerratti hundaa’uu faaruu waaqaa, dachee, jaalalaa, biyya, hiriya, loon haadha, abbaafi jechuun gosa adda addaatti qooddama. Dimshaashumatti faaruwwan kunniin gareedhaanis ta’ee dhuunfaan faarsamuu nidanda’a. Dhimma dhiyaatuuf bu’uurefachuudhaan hurruubummaa niqabaata.Yoo miira gammachuu

qabaate ni huruubama, yoo faaruu gaddaa ta'e immoo hinhurruubamu. Kanaafuu sochii qaamaan walqabachuun isaa haala keessatti faarfamurratti daanga'a jechuudha.

2.6.1 Gosoota faaruu

Gosoonni faaruu heddu yoota'an kan akka faaruu ateetee, faaruu amantii, faaruu jaalalaa, faaruu looniifi kan kanafakkaatu yoota'u marti isaanituu yoomessaafi hirmaattota mataa isaanii qabu kanneen keessaa muraasni faaruun ateetee kan raawwatu dubartoota ta'anii naannoo lagaatitti roobaafi kadhaa adda addaattiif kan raawatamu yoota'u, faaruu amantii ammo naannoo mana amantaatti saala lamaaniinuu kan faarsamu yoota'u, faaruu jaalalaa ammo mana cidhaa, bakka hojii fa'atti kan faarsamu yoota'u faaruu loonii ammo bakka loon obaasan, tiiksan, elman, ayidaniifi kan kanafakkaatan yoofaarsamu faaruu loonii ilaalchisee hayyuun akka armaan gadiitti lafa kaa'u. Warquufi kaawwan (1993,63) “ faaruu loonii gabaabsee yoo ibsu jajachuu yookan mararfachuu akka ta'etti” lafa kaa'a.

2.6.2 Faaydaa Faaruu Loonii

Dhalli namaa miira xinsammuu isatiin socha'a. Dhimma keessa isaatti dhagahamu karaa tokkoonis ta'ee karaa biraatiin fedhiin isaa akka guuttamuuf barbaada. Dhimmoottiin fedhiifi hawwii barbaachaaf dhageettii keessaa dhalli namaa karaa walalootiin ifa ba'u. Kun ammoo wantoota faayida qabeeyyiin dhala namaa faana wal qabatu marti eenyummaa isaaltee dabalatee faarsaa walaloo ummatichaa faana hidhata guddaa qaba. Kanarraa ka'uun ogwalaloon karaalee nu ittiin waan keessa keenyatti kuufame ittiin futtaafannuu dha nama jechisiisa.

Ilmi namaa dhimmoota adda addaarratti haala itti fufiinsa qabuun dhiyaata. Waan kana ta'eef isa kana weedduu isaatti fayyadamuun waan itti dhagahameefi amantaa isaa dhageessisa. Aariifi, gammachuu, dhipinaafi soda qabu karaa faaruu yookin weedduu isaatiin ibsata. Weedduu (faaruun) karaa walalootiin darbu keessaa aadaa, seenaa, duudhaa, dhuftee eenymmaa, diingadee, malaamaltummaafi siyaasaa irratti xiyyeefachuu danda'a.

Kana malees walaloon gama weedduutiin darbu dhimmoota dhoksaatti nama miidhuu yookan nama fayyaduu danda'u dhugaa jiruun walqabsiisuun haala keessa namatti

dhagahamuun jechoota filatamootti fayyadamuun ifatti baasuun humna qaba. Kana jechuun rakkoo fuulleetti hin mul'anne, garuu hawaasa keessa dhoksaan mul'atu karaa faarsaa yookin weedduutiin fayyadamuun dhiibbaafii cunqurssaa yookin dararaa loon tokkorra ture ifatti baasuuf garggaara. Fakkeenyaaf faaydaa loon ilma namaatiif kennu, sirnoota bulchiinsa mootummoota darbanii keessatti seenaa aadaa, amantii, afaaniifi kankanfakkaatan saba oromoofii saboota biroo maal akka fakkaachaa ture ifa godhee kaa'a.

Waloon miira laphee namaa keessa jiru walaloon dhangalaasee baasa. Kanaaf weeduun waan fuulleetti mil'atan yookan gama jiru akka hubannu nutaasisa. Faaruun aadaafii safuu hawaasa tokkoo miidhagsee hawwsa biroof ibsuuf yookan dabarsuuf human qaba. Weeduun karaa miidhaginaafi miira isaa keessa jiru ibsuudha. Weedduu yookan faaruun raawwiiwwan seenaa, ta'iiwwan, faaydaafi yookan gochaalee hawaasa tokko keessatti raawwatamaa turaniifi raawwatamaa jiran bifa walalootiin kan ibsamaa turan kan bakka bu'u agarsiisa. Isaan kanniin ammoo bifa sirba, geerersa, faaruufi kankanafakkaatuun aadaa afaan amantii diinagdee siyaasa hawaasa tokkoo akamitti gaggeefamaa akka tureefii akka itti gaggeefamaa jiru barsiisa. Gama biraatiin

madda dhuftee saba tokkoo maal akka fakkaataa ture ibsuu, gama aadaatiin, gama qabeenyaatiin (looniitiin), tajaajilamaa tureefi tajaajilamaa jiru maal akka fakkaatu calaqisiisuuf, tokkummaafi walitti dhufeenya hawaasni tokko qabaachaa ture dhaloota itti aanutti dabarsuuf, acuucaafi cunqursaa sabni tokko keessa ture ibsuufi kan kana fakkaatan mul'isa (Misgaanuu 2011:71-73).

2.6.3 Qabiyeewwan Faaruu Loonii

Faaruun tokko akkuma walaloo barreeffamaa bifiyyeefi qabiyyee mataa isaa qaba Finnegan (1970) “qabiyyeen ammoo dhaamsa namootaaf dabarsuu agarsiisa Jechuudhaan keessi”. Amare (1998) stempel 11(1981,119) waabefachuun yemmuu ibsu qaaccessi qabiyyee “content analysis is a formal system for doing something that we all do informally rather frequently, drawing conclusion from observation of content”. Kana jechuunis qaaccessa qabiyyee wanta irra deddeebiin osoo hin ta'en sirna al idileetiin hubannoowwan qabiyyee barreeffama tokkoo bifa adda addaatiin yaada isaa guduuffanii kaa'uudha.

2.7. Jijjiirama Itti Fufiinsa Faaruu Loonii

Hawwaasummaan keessatti wantoonni jijjiiramaa deeman ni jiraatu. Jijjiiramni isaanii garuu kan yeroo deeraa keessa muul'atu ta'uu danda'a. Ummanni Oromoo duudhaafi seenaa isaa kana ammoo dhalootaa dhalootatti kan dabarsu irra caalaatti afaaniifi barreeffamaan yoota'u, wantoonni afaaniin dhalootarraa dhalootatti darban itti dabalammuu yookan irraa hir'ifamuu akkasumas dagatamuu kan danda'aniidha. Akka qorannoo kan mataduree faaruu loonii Godina Baalee aanaa Lagahidha irratti gaggeeffame mul'isuufi odfeenitoonni ibsanitti abbootiin dhalata ammaa faaruu loonii hanga abbootii isaanii kan hin beekneefi dhalanni ammaa ammoo faaruu loonii kana hanga maatiin isaanii beekan kan hin beekne yootau, faaruun loonii kun dhalootaa dhalootatti dagatamaa dhufuun kun jijjiirama itti fufiinsaa qabaachuu isaa nugarsiisa. Kanaaf dhalanni ammaa kun faaruu loonii kana bifa barreeffamaafi waraabbiitiin qopheessee barnootarra akka ooluufi dhalata itti aanuuf dabarsuu qaba.

2.8. Sakatta'a Qorannoo Walfakkii

Qorannoowwan garagaraa kan armaan dura gaggeeffaman sakata'amanii jiru. Hanga ammaatti qorannoon kallattiidhaan afaan Oromootiin mataduree kana irratti gaggeeffame argee hin jiru. Haata'u malee qorannoon tokko kan qorannoo kan deeggaru Yunivarsitii Madda Walaabuutti Warqinaa Haabtaamuu mataduree Faaruu looniirratti gaggeesseen mataduree kiyyaan walcinaa qabee yoon laalu akka armaangadii fakkaata. Walitti dhufaanyaafi garaagarummaan qorannoowwan kun waliin qabu ilaaluun amanamummaafi gabbina yaadaa nicimsa.

Warqinaa Haabtaamuu Bara 2003 tti waraqaa Qorannoo Digirii Baachilarii guuttachuuf Yunivarsitii Madda Walaabuu tiif dhiyeesse, kan waa'ee faaruu loonii Ummata Oromoo Arsii irratti kan xiyyeeffateedha. Innis aadaa oromoo Arsiitiin walqabsiisee wantoota garagaraa kaasa. Kanamalees kaayyoo qorannoo isaa keessatti inni guddaan faaruun Loonii kun badaa waan deemaniif hanga qaqabametti bifa barreeffamaatiin badii irraa hambisuuf yaalee jira. kana irraa kan ka'e jireenya hawaasa kanaatiifi loon kan walitti hidhata qaban ta'uu isaanii agarsiisuuf. Kana malees dhimma kana irratti qorannoo gadi fageenyaa qorataa gaggeessuu barbaaduuf karaa agarsiisuufi. Qorataan xumuurarratti argannoon inni argate sirboota faaruu Loonii kan akka sirboota warra kaanii namoonni

hunduu waan hin beekneef bakka walitti qabaman Jaarsoliin yookan namoota urmiin fagaatan deemee gaafachuun qorannoo kan keessatti aadaa Oromoo arsii akkasumas walitti dhufeenya looniifi nama jedduu jiru adda baasee agarsiise.

Walfakkeenya Qorannoo Warqinaafi Qorannoo Kanaa

- ❖ Qorannoowwan lamaanuu keessatti faaruun loonii ummata oromoo keessaa funaannamee ibsamee jira.
- ❖ Faaruuwwan loonii funaannaman hariiroo looniifi namoota jedduu jiru kan ibsu
- ❖ Afoola faaruu loonii kana bifa barreefamaatti jijjiiramuu isaanii
- ❖ Qorannoon lamaanuu Afaan Oromootiin kan gaggeeffameedha.
- ❖ Qorannoon lamaanuu oromoon jaalala looniif qabu agarsiisa
- ❖ Faaruun loonii maaliif akka faarfatamu ni ibsa.
- ❖ Lamaanuu sadarkaa guddina afaan oromoo ni tarkaanfachiisa.
- ❖ Qorannoowwan lamaanuu namoota mataduree kannin irratti qorachuu barbaaduuf karaa saaqa.

Garaagarummaa Qorannoo Warqinaafi Qorannoo Kanaa

- ❖ Qorannoon kun qabiyyeewwan faaruu loonii cinaatti meeshaalee aadaa qabiyyeewwan faaruu loonii waliin deeman kan ibsu yoota'u, qorannoon Warqinaa garuu meeshaalee aadaa faaruu loonii ibsu kan hin qabneedha.
- ❖ Qorannoon kun qabiyyeewwan faaruu loonii adda addaa suuraa deegaramuun kan ibsame yoota'u, qorannoon Warqinaa garuu kan suuraan hin deegaramneedha.
- ❖ Qorannoon kun Godina Baalee aanaa Lagahidhaa irratti kan xiyyeeffate yoota'u, qorannoon Warqinaa garuu faaruu loonii Ummata Oromoo Arsii irratti kan daangeffameedha.
- ❖ Qorannoon Warqinaa barbaachisummaa faaruu loonii irratti kan xiyyeeffate yoota'u, qorannoon kun garuu qaaccessa qabiyyeewwan faaruu loonii irratti kanxiyyeeffateedha.

Walumaagalatti qorannoo kana keessatti wantoonni qaacceffaman gosa faaruu loonii; gosa faaruu waytii qonnaa, gosa faaruu waytii ayidaa, gosa faaruu waytii too'ee, gosa faaruu waytii sa'a elmanii, gosa faaruu waytii jabbilee huruursanii, gosa faaruu waytii

loon huruursanii, gosa faaruu waytiiaannan raasanii, gosa faaruu waytii loon bobbaasanii fa'atu qorannoo kana keessatti kan qacceffaman yoota'u, qabiyyee faaruu looniitiin walqabatee diinagdee, hawwaassummaa, seenaa faanti kan qaacefamu yoota'u, faayiddaa faaruutiin wal qabatee, ittiin barsiisuu, mararteef, gurra guddisuu fa'atu qacceffama. Gama biraatiin jijjiirama itti fufiinsa faaruu looniitiin walqabatee, ilaalcha faaruun loonii namoota buleeyyiifi dargaggoota jedduu jiru, lafa dheedicha loonii kan duriifi kan ammaa, haala obaa loonii kan duriifi kan ammaa jedduu jirutufi haala moggaasa maqaa looniifa'atu qaacefame.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNO

3.1 Gosa qorannichaa

Qorannoon kun gosa qorannoo jiran keessaa tokko ta'ee gosa qorannoo akkamtaatti kan fayyadameedha. Malli gosa qorannoo kanaa ragaaleen waraabbiin funaannaman barreeffamaan ibsuu qaba. Qabxiiwwan boqonnaa kana jalatti ibsaman mala qorannoo, madda odeeffannoo (iddattoo)maloota funaansa odeeffannoo kanneen daawwannaa, afgaaffii, marii garee, meeshaalee odeeffannoo, qindoomina qorannichaa, naamusa qorannichaa faa kan ofkeessatti qabuudhu.

3.2 Iddattoofii Mala Iddatteessuu

Iddattoon qorannoo kanaa hawaasa aanaa Lagahidhaa jiraatan keessaa namoota muraasa hirmaachisuun yoota'u, iddattoon kunis qabiyyee faaruu loonii Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa keessatti namoota faaruu loonii irratti hubannoo qaban jedhamanii amanamaniifi dookimanttii jiru xiinxaluudhaani. Malli iddateessuu qorannoo kanaas mala miti carraati. Haaluma kanaan maddi qorannoo kanaa harki caalu afgaafiifi daawwannaa marii garee yoota'u namoota hubannoo faaruu loonii irratti qaban dhiira 20 dubartii13 walitti 33 irraa miti carraadhaan ragaan kan funaannameedha. Haaluma kanaan baayyinni bakka odeeffanno faaruu loonii irraa fudhadhe 9(sagal) yoota'u hamma tokko hirmaachuun(patial participant) ta'uudhaani.

3.3 Funaansa Odeeffannoo

Mataduree kana jalatti malli qorannoo kanaaf filataman ibsamani jiru. Meeshaaleen qorannoo kanaaf filataman Dawwannaa, Afgaaffii, Marii garee, Waraabbiifi Dookmanttii xiinxaluudha. Isaanis akka armaan gadiitti xiinxalamani jiru.

3.3.1 Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota odeeffannoo qorannoo ittiin funaanan keessaa tokko ta'ee qorataafi qoratamaan qaamaan wal'arguun gaaffii dhiyaatuuf deebii kennuun kan raawwatameedha. Haalli qorannoon ittiin funaannamu kun gaaffii afaanii waan ta'eef gaafatamaan gaaffii dhiyaatu dhaggeeffachuun waan beekuufii muuxannoo waa'ee gaaffii dhiyaatuuf saniratti qabuun kan deebii afaaniin kenneedha. Innis kan barbaachiseef

daawwannaa keessatti wantoota ifa hintaane addabaasuun mirkaneeffachuudha. Namoonni gaaffiin dhiyaateefi ragaan irraa fudhatame xiinxala dookimantiitiin Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Lagahidhaa, manguddoota, Namoota faaruu loonii irratti hubannoo gadi fageenyaa qaban irraa odeeffannoo gadi fageenyaan fudhatamanii jiru.

3.3.2 Daawwannaa

Daawwannaan gosoota qorannoon kun ittiin gaggeeffame keessaa isa tokko ta'ee kan qorataan yoomessa raawwii faaruu qorachuu barbaade san daawwachuun yaadaafii qalbiin hubatee ijaan arge kan ibsuudha. Kunis qorannoon bifa gaaffiitiin yoo qorataan yaada quubsaa argachuu hindandeenyeef qabatamaan waan dhugaa ta'e argachuu kan nama dandeessisuudha. Yaada kana ilaalchisee Dastaan (2013)Yaalow (2006) waabefachuun yoo ibsu “qorataan tokko daawwannaadhaan waan hubate tokkorratti hundaa'uun waa'ee waan daawwate sanii murtii laachuu danda'a” jedhu.

Qorataan qorannoo kanaatis maloota ragaa funaansaaf oolan keessaa daawwannaan tokko yoota'u, gosoota daawwannaa keessaa daawwannaa hamma tokkooti(muraasaati). Kunis waytii too'eefi waytii ayidaa keessatti hirmaachuudhaani. Kunis kaayyoo qorannoo kiyyaa namootaaf erga ibseefi booda hayyama gaafadhee wayta too'an irraa fuudhuudhaan yoota'u waytii ayidaa ammoo sangoota irraa fuudhuudhaan ayiduudhaan kan hirmaadheedha. Kunis burqaa-Haragooroo guyyaa12/6/2008fi Ayidaa Haaji Nuuroo Odaa guyyaa25/5/2008 irratti argamuudhaani.

3.3.3 Marii Garee

Qaamni odeeffannoo naaf kennu garee garagaraatti mariisisuun odeeffannoo waa'ee faaruu loonii ilaalichisee marii bal'aan kan gaggeeffame yoota'u qabiyyeewwan faaruu loonii garagaraa kan dagatan walyaadachiisuun odeeffannoo qorannoo kanaatiif mijataa ta'e haala gaariin argamuu danda'a jedhamee waan yaddameefidha.Namoonni odeeffannoo kennan kunniinis garee sadiif (3) gaafiin dhiyaateef baayyinni dhiira 15 yoota'an kandhuunfatti gaafataman ammoo dhiira 5 fi dubartoota 13 walitti namoota 18 kan ta'aniidha.

Namoonni odeeffannoo gaafataman kunniin namoota hamma tokko namoota kaawwanirra hubannoo waa'ee faaruu loonii qaban jedhamanii yaaddaman filachuun kan

gageefameedha. Kanaaf gareen wal yaadachiisuun yaada gabbataa namoota kennuu danda'aniidha jedhamee yaaddameeti.

3.4 Meeshaalee Odeeffannoo

Meeshaaleen odeeffannoo qorannoo kana keessatti qorataan fayyadames;waraabduu viidiyoofi kaameeraa suuraa,yoota'an viidiyoon waytii ayidaafii too'ee waraabuuf kan itti tajaajilame yoota'u waraabduu sagalee ammoo gaaffii odeeffkennitoonni gaafataman sagalee faaruu loonii isaan faarsan waraabuuf tajaajilee jira. Kaameeraan ammo namoota odeeffannoo kennaniif suuraa kaasuun itti fayyadame. Walumaa galatti meeshaalee kanniinitti hanga danda'ameen itti fayyadamuun odeeffannoo barbaachisaa ta'an argachuun barreefamatti jijjiiruun danda'ee jira. Gama biraatiin faaruun loonii namoota garagaraarraa sagalee waraabuudhaan kan fudhatame, faaruun faarsame qabiyyee faaruu loonii akkamii keessa akka galuu danda'u, yookin faaruun sun qabiyyee faaruu loonii kam wajjiin akka deemuu danda'u ofeegannoodhaan kan barreeffamatti jijjiirame yoota'u faaruun kun namoota garagaraarraa waan funaannameef irra deddeebiin kan jiru yoota'u faaruu kana kan irraa hambiseedha. Sababbiin irra deddeebiin waan baayateefi.

3.5 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaalee garagaraa kan ofkeessatti hammateedha. Innis qaaccessa yoomessa raawwiifi qabiyyeewwan faaruu loonii Godina Baalee Aanaa Lagahidhaa irratti xiyyeeffachuun boqonnaawwan qorannoo kanaatis boqonnaa^{ffaa} seensa seenduubee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, barbaachisummaa qorannoo, kaayyoo qorannoo, daangaafi hanqina qorannichaa kan ofkeessatti qabata. Boqannaa lammaffaa keessatti sakkata'a barruuleefi qorannoo mataduree kanaan walfakkaatu kan ofkeessatti hammata. Boqonnaannaa sadaffaa keessatti ammoo gosa qorannichaa, Iddattoofii mala iddatteessuu, funaansa odeeffannoo (afgaaffii, daawwannaa, marii garee) meeshaalee odeeffannoo, qindaa'ina qorannichaa, naamusa qorannichaa faa kan ofkeessaa qabudha. Boqonnaa araffaa keessatti ammoo akkaataa yoomessa qabatamaarraa argameen gosoota faaruu, qabiyyeewwan faaruu, faayiddaa faaruufi jijjiirama itti fufiinsa faaruu loonii irratti mul'ate qaacefamee jira. Boqonnaa shanaffaa keessatti yaada cuunfaa, argannoowwanfi yaada furmaataatu kaa'ameera.

3.6 Naamusa Qorannichaa

Kaayyoo tokko galmaan gahuudhaaf yookan waan hojachuuf kaayefatte tokko galmaan gahuuf safuu yookan sona hawaasichaa eeguuf amala gaarii qabaachuun barbaachisaadha. Qorataan tokko odeeffannoo barbaade tokko milkaa'uuf qaama odeeffannoo irraa fudhatu san fakkaatee qorachuu qaba. Fakkeenya uffannaadhaan, nyaataan, amala isaan qaban gonfatee odeeffannoo fudhachuudhaaf wal baruufi kaayyoo qorannoo kiyaa ergan ibseefi booda hayyama gaafachuun, odeeffannoo barbaachisaa ta'e ergan fudhee booda dhumarra namoota odeeffannoo naaf kenneef eebbafi kabaja gudaadhaan galateeffachuun kan raawwatameedha.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSAYOOMESSA QABIYYEEWWAN FAARUU LOONII AANAA LAGAHIDHAA

4.1 Yoomessa Raawwiifi Gosoota Faaruu Loonii

Jiruufii jireenyi Ummanni Oromoo ittiin jiraatan keessaa qonna cinaatti loon horsiisuudhaan beekkaman. Loon horsiisan kana ammoo eddoo itti faarsan, yeroo itti faarsan, gosa faaruu faarsanii, qabiyyee faarsan, faayiddaa faarsaniifi yoomessa raawwii faaruu loonii fa'a qabu. Yoomessa qabiyyeewwan faaruu loonii eddoowwan adda addaa sagalitti kan daawwataman yoota'u kunneenes, faaruu loonii waytii qonaa, faaruu loonii waytii ayidaa, faaruu loonii waytii sa'a elmanii, faaruu loonii waytii too'ee obaasanii, waytii jabbilee uruursanii, waytii loon uruursanii, faaruu loonii waytii aannan raasanii faaruu loonii waytii loon bobbaasanii faa yoota'u isaanis armaan gadiitti ibsamani jiru.

4.1.1 Gosa Faaruu Loonii Waytii Qonnaa.

Qonni jiruufi jireenya ilma namaatiif murteessaa yoota'u qonna kanaaf ammoo bifa adaatiifi hammayyaatiin kan qotamuudha. Hammayyaadhaan konkolaataadhaan yoota'u gama aadaatiin ammo qotiyyoo yookin sangootaani. Qotiyyoonni kunniin jajjabinaafii si'aayinaan akka qotaniifi maqaa adda addaatiin Daalee, Gurraa, Shaanqoo, muxaa... jechuun dhuunfadhaanis ta'ee gamtaadhaan niqotu. Gamtaadhaan yooqotan kana guuza yookin daboo wal kadhachuun kun ammoo oromoon aadaa walqarqaarsaa kan qabaniifi tokkummaafi hawaassummaa daandii ittiin cimsatan keessaaa tokko yoota'u, sa'ngoota yookan araashii faarsanii ittiin qotan. Meeshaa qotiinsaa kunis nooyee, harqoota, dongoraa, babateefi... qonnaaf itti tajaajilu. Kanaaf namoonni waytii qotiinsaa akka armaan gadiitti jedhanii waytii qonnaa faarsu.

Suuraa 2: waytii qonnaa ,26/3/2008 ,ganda Gooroo raayyaa ,hawaasa ganddichaatiin.

*Akka jedhee sangaa qotiyyonii
Akka jedhee sangaa qotiyyonii
Fardaaf harree gorboo itti ijaartaa (bakka itti sooraman qopheessitaafi akka
jechuuti.*

*Ana badaatti maaliif nadhaantaa
Ana badaatti maaliif nadhaantaa
Itti ejjadheetan buqisa daarii
Achan sirraa fageessa shigaarii
Achan sirraa fageessa chigaarii
Yoon gabbadhe birriitti nalaaltaa
Yoon huuqadhe badaatti nadhaantaa
Yoon huuqadhe badaatti nadhaantaa
Yoon dadhabe qaceedhaan nafaayixaa
Kiyya galanni kana faan deebi'aa.
Kiyya gallaanni kanafa'aan deebi'aa*

*Qoricha qotiinsaa akkamitti quufanii
Akkamitti dhaadanii daarii buqqisanii
Oolanii haagalanii galanni kan isaanii
Warri loonii kooree kosii jala qotaa
Kosiin garbuu magarsaa
Kosiin midhaan jiigsaa*

*Kosiin marga magarsaa
Yaa warra loonii warra loonii
Looni looni areera jaarsaa(manguddoon aannan malee akka waa hin nyaanet.)
Looni looni areera jaartii
Loon looni areera jaartii
Yaa handarii ganamaa yaatu hoo
Qawween ambaa kan namaa hin taatu hoo
Loowwan ammaa kan durii hin caaltu hoo*

Horaa, horaa yaaloon wayyoo
Loon qotilee wayyaa
Qotiyyoo qottuu wayyaa
Beenu mee kuullee kiyyaa [Kuullee kan jedhamu horii bareedaa magaala
dheeraadha.]
Margaan sigahuu wayyaa
Margaan sigahuu wayyaa

Walumaa galatti qonni jiruufii jireenya namaa keessatti hawaassummaa kan uumu ta'uu yoo mul'isu kunis qonnarratti guuza yookin daboo walkadhachuun waliif qotu. Gama biraatiin bakka sangaa bu'uudhaan komii sangoonni qotiinsaa namarraa qaban faaruu armaan olii kanarraa hubatamee jira . Fakkeenyaaf,

“Fardaafi harree gorboo itti ijaartaa
Anabadaatti maaliif nadhaantaa
Itti ejjadheetan buqisa daarii
Achan sirraa fageessa chigaarii”

yaanni jedhu sangaan osoo ifaajuu , osoo, qotuu galanni isaanii dagatamee tumaadhaan deebi'uufi kunuusa fardaafi harreedhaaf godhamu ifaajee isaaniitiin wal bira qabamee yoolaallamu garaagarummaa guddaa qabaachuurraa kan ka'e haala armaan oliitti faarsame kanaan komii qaban kan ibsataniidha. Gama biraatiin ammoo meeshaa qannaa, sangootaafi kan kana fakkaatu waliif ergisuun namoota jedduutti hawwssummaa cimaa uuma. Walumaagalatti gochoota sangoonni ilma namaatiif gochaa jirtuufi ofduratti gootu walalichi kan ibsuudha.

4.1.2 Gosa Faaruu Loonii Waytii Ayidaa

Midhaan haammamee, tuulamee, ooyidaatti guurramee sangootaan yoo ayidamu sangoota nifaarsu. Sababbiin midhaan dafanii akka irra deemanii bulleessan, callaan akka barakatuuf yoota'u, qotiyyoon jabaan kottee ulfaatu xallaashii yoota'u qotiyyoon colleen ammoo qarqararra oofuun faarsan. Waytii ayidaa kan ammoo midhaan ayidamu akka bullaahuuf manshiifi, sorfaan yoo urgufamu ruqoofi callaa adda baasuuf ammoo laayedaatti fayyadamuun kan bubbeetti kennan yoota'u, midhaan baayinaan kan ayidamu baatii amajjiifi gurraan dhala keessa ayidama. Sababbiin isaaa baatii kana lamaan keessa roobni waan hin jirreefi. Akka aadaa oromootti midhaan ayidamee ooyidii ksseeatti callaan Yootuulame osoo keeshaa yookan madaabaraatti hin naqin dura laayedaa callaa

qixxee dhaabu. Sababbiin isaa callaan nibarakata jedhamee waan amanamuuf. Gochoota kana keessatti ammoo sangoota waytii ayidaa haala armaan gadiitti faarsu.

Suuraa 3: Suuraa waytii ayidaa ayidanii (25/5/2008 ganda Haraeeguutti, Haaji Nuurootiin)

*Looni yaa loonishee Looni yaaloonishee
Loontu maal hin taane waan loonii maaltu badaa ta'ee
Kotteen shinii ta'aa, kan bunaan dhuganii
Gaafni fal'aan ta'aa, kan marqaan nyaatanii
Erbeen latii ta'aa, kan irra bulanii
Foon irbaata ta'aa, kan ittiin bulanii
Faltiin qoraan ta'aa, kan ittiin bailcheessanii*

*Looni yaaloonishee, afaaniin huuba guurii
Kotteen barakaa guurii
Looni yaa loonishee dibatan miidhagsoo
Looni yaaloonishee dhugan qabaneessoo
Looni yaaloonishee dhugan qabaneessoo*

*Gurrole yaadalluu tolaa
Dallaan loonii maagarri kuulaa
Dallaan loonii maagarri kuulaa
Sin faarsaa roga gali yaa gurroolee*

Gurroolee kotteen xiyyoo fakkaatu shimdhahii
Kottee keetiin nanshi yaa loonii
Gaafa keetiin manshii yaa gurroolee
Roorrisaa ilma dhalchi yaagurroolee (sangootan wal lolaa,ii,ii,ii, jechaa ilma
dhalcchi)
Roorroo mitii makaraa
Makarri gahuu ga'e yaa gurroolee(wayutii oomishin gahe,waytii quufaa)
Margaan sigahuu ga'ee
Maddaan siigahuu ga'ee

Huruursii maker galchii
Huruursanii maker galchanii
Roorrisanii ilma dhalchanii
Roorrisanii ilma dhalchanii
Roorrisan malee maker hin galchanii
Roorrisan malee ilma hin dhalchanii
Roorrisan malee ilma hin dhalchanii

Sin faarsaa dhaggeeffadhu
Kotteedhaan calla gaggeefadhu
Mee tumii lama, mee tumii lama
Kotteedhaan mooyyee qabdaa
Harkaan muktumaa qabdaa
Gaafti kee malkataa
Kottee kee barakataa
Kottee kee barakataa
Gateettii duuba gootee
Eegge shurrubbbaa gootee
Maala kee bullukkoo gootee
Takkatuu shimii dhahii
Takkatuu shimii dhahii
Sin faarsaa hin gammadinii
Sin abaaruu hin booyinii
Morma jala sidhahanii
Afaan sihidhanii yaa loonii

Bonni hin jiruu bonni illee fagaatee
Lama bullaan arfaasaan dhihaatee
Loowwan maal hin taanee
Loowwan gaafa shunee
Isin bannaan bannee
isin gallaan gallee
Looni yaa loonishee
Kan siqabu boonee
Kan sidhabe boo'ee
Kan sidhabe boo'ee

Horaa yaa loon wayyoo
Qotiyyoon faaruu feetii
Qottuun gargaarsa feetii
Roqoon waan kaan keetii
Callaan waan abbaa keetii
Hori yaa loon wayyaa
Xallaashiin xalaxalee
Callaan gootaraatti galee
Makariin gahuu gahee
 Margaan sigahuu gahee (28/5/2008 ganda Haraeeguurras)

Yaada armaan olii kanarraa wantti hubatamu midhaan haamamee tuulamee yeroo ayidamutti yookan callaan sassaabamutti namoota jedduutti hawwassummaafi diinagdee ni uuma. Kunis yeroo midhaan ayidamee callaan ooyiidiitti tuulame abbaan calla kun midhaan namoota hin qabneef bifa kennaa yookin liqiitiin namaaf kennu. Askeessatti hiyyeessi yookan namni homaa hin qabne ooyidaa kadhaa yoo dhaqe liqii malee tola kennaniif. Askeessatti Oromoon hiyyeessa gargaaruun akka waaqni jaalatu waan beekuufi. Sangootaafi meeshaalee ayidaa walirraa ergifachuun faayiddaa sangoonni namaaf kennu tarreessuun, fakkeenyaaf kotteen sangootaa waancaa ta'uu isaa, erbeen latii ta'uu kan irra bulamu, foon irbaata ta'uu kan ittiin bulamufi kankanafakkaatu yoota'u abdii gara fulduraa itti mul'isuun akkan jedhanii faarsu, callaan gootaraatti galee, makarri gahuu gahee, margaan sigahuu gahee jechuudhaan abdii jiru sangootaaf faarsu. Faaruun armaan olii kun ammoo hawaassummaa, abdii jirufi diinagdee namoota jedduu garaagarummaa jiru kan agarsiisu ta'ee sangoonni si'aa'inaafi damaqinaan akka ayidan taasisa.

4.1.3 Qaccasa Yoomessa Raawwii Faaruu Loonii Waytii Sa'a Elmaa

Saani takka aannan kennuuf dhaluu qabdi. Saani dhalte tun guyyaa tokkotti waytii lama elmenti kunis ganamaafi galgala sa'aatii tokkoo hanga sa'atii lamaatti. Jabbii qabaatee harkuu taatee waytii elman wanti faarsaniif akka aannan gadi dhiistuufi akka waytii elman dhaabbattu maqa sa'aa "harboo", "gurraa", "daalee" ... jechuun maqaa dhahuun akka sa'a faarsan yoota'u, sa'a gaadi'uun aannan elemtuu keessatti kan elman yoota'u; saani akka dhalteen hamma turban lamaatti aannan elmamu silga jedhama.

Silgi kan dhugamu manguddoota, olla, nama waytii too'ee loon san obaasu waamuun eebifatanii silga dhugu. Sababbiin yoo haala kanaan hinraawwatamin jabbiin jala hinguddattu amantaa jedhu waan qabaniifi. Kanaaf namni jabbilee qabu jabbii hooksaa yoofaarsu kan jabbii elmitus elmaa kan faarsaniidha. Kanumaan walqabatee faaruun loonii waytii sa'a elmanii akka armaan gadiit fakkaata

Suuraa4:SuuraaSa'a waytii elmanii(11/3/2008AashaaHuseen,Ganda Haraeegu)

Gurraa kiyyaa gurri gindoo gahaa (Gurraan halluun sa'aa gurraattii waantaateefi)

Aannan malee bunni cittoo ta'aa

Aannan malee bunni cittoo ta'aa

Looni yaaloonii nuuf kanni aannanii

Mee nugammachiisii shaa godhii aannan gadhiisii.

Meenugammachiisii shaa godhii aannan gadidhiisii

Suma qabatanii deeman godaansattii

Ammas itti fufaa daandii horsiisattii.

Ammas itti fufaa daandiin horsiisatti

Waa'een loonii dubbatamee hin dhumuu

Aanna nu'umsiisanii dhadhaa nudibsiisanii

Loowwan burqaa keenyaa

Bu'uura jireenyaa bu'uura jireenyaa

Bakka filanneefii loon keenya horsiifannaa

Isaan horsiifachaa walumaan jiraachaa

*Aanna keenya unachaa dhadhaa keenya dibachaa
Ganama elmmachaa galgala raafachaa
Ollaa bitaa mirgaa aanna unachiisnaa
Marqa marqinee dhadhaa xuqachiifnaa
Yaaburree yaadaalee ofachaa bobba 'aa dhalaa galaa
Jedhanii faarsanii ollaan walii galaa
Jedhanii faarsanii ollaan walii gala*

*Loon horsiisuun keenya bu'uura jireenyaa
Baay'ee itti abdannaa kuni aadaa keenyaa
Baay'ee itti abdannaa kuni aadaa keenyaa*

*Looni hoo kan kaloo kuchisiisu
Aannan malee bunni hin unsiisu
Yoo gadabii galu reehpisa hoo
Loowwan gumaa bade deebise hoo
Saawwan lafee cabde deebisa hoo
yaa dalachoo daale hoo daale hoo
Akka jaldootti qarree saare hoo
Gosa lammii tiyya yaa dale hoo
Muxaan adiin buburraaqee galee
Itti gadidhiisi haa'elmamu malee
Itti gadidhiisaa haa'elmamu malee. 11/3/2008 Ganda Gooroo raayyaa.*

Walumaa galatti faaruu waytii sa'a elmanii keessatti wantoonni mul'atan duudhaa hawaasaa kan ibsuudha. Kunis sa'a silga elmanii manguddoofi olla nama sa'a san bishaan itti too'aa bahe waamuun osoo aannanitti hin fayyadamin dura yoo hin eebbifatin jabbiin akka jala hin guddanneefi loon hin horreetti waan amananiif kun duudhaa hawaasa sanii agarsiisa. Gama biraatiin ammoo faaruu kan keessatti wanti hubatame ollaan aannan waliif qicuu aannan malee bunni akka bu'aa hin qabneefi dhadhaa wal dibachiisuun gocha hawaassummaa as keessatti kan calaqisiisi ta'uu agarsiisa. Gama biraatiin jaallalli saani jabbiidhaaf qabdu as keessatti kan ibsameedha. Fakkeenyaaf, muxaan adiin buburraaqee galee, itti gadi dhiisaa haa elmamu malee jechuun faarsu, kuni gocha haati jabbiitti mul'isturraa kan ka'eedha.

4.1.4 Qaaccessa Yoomessa Raawwiifi Faaruu loonii waytii too'ee Obaasan

Loon eela yookan burqaa gadi fagoo namoota 2-6 tiin walirraa fuudhuudhaan loon obaasan “too'ee” jedhamuun kan beekkamu yoota'u ,meeshaan ittiin too'an “okolee” yoojedhamu gogaa looniirraa dhadhaafii aannaniin dhiisamee kan tolfamuudh. Namni

okolee malee too'ee dhufe loon osoo hin obaasin gala. Kuni murtii oromooti. Kan okoleedhaan bishaan itti too'an ammoo “naanniga” jedhama. Naannigni kun dhoqeedhaan akka bishaan hin yaafnetti bal'atee ijaarama. Naannigni yoo bal'ate loon sirritti akka horan agarsiisa. Naannigni yooxiqqatees hojjatame loon xiqqaachuu mul'isa. Yeroo ammaa kana ammoo faaruu looniitiif xiyyeeffannaan kennamuuf xiqqaachuurraa kan ka'e okoleen, ruubii muraafi qumbaa dhaan kan bakka bu'e yoota'u naannigni ammoo saaniifi saafatu bakka bu'e. Sababbiin faaruu kana faarsaa too'aniifis akka dadhabbiin itti hindhagayamneefi loon sirritti bishaan dhugu jedhanii waan amananiifi. Haata'u malee odeffennitootarraa faaruu loonii waytii too'ee haala arman gadiitiin faarfama.

***Suuraa5 Okolee ittiin too'aniifi
buute28/5/2008 madda Haragooroo***

Suuraa Muree Ruubii Okolee bakka

Suuraa 6Naanniga bishaan itti too'an12/6/2008 madda Haragooroo

*Namni shimmoo bulte nyaatee
 Too'aa horii ijjibbaatee
 Okolee too'ee itti baatee
 Okolee too'ee itti baatee
 Yaaqabeenya loonii horii jiraadhuu
 Dafaatii bishaan itti too'aa akka bahu dheebuu
 Isaantu kenna aananiifi dhadhaa kan dhoowwu aduu
 Isaantu kenna aannaniifi dhadhaa kandhoowwu aduu
 Olyaa'ullee lafti teenyaa mitii
 Gad yaa'ull lafti teenyaa mitii
 Waan Rabbi nuuyaadu beeknaa mitii
 Waan Rabbi nuuyaadu beeknaa mitii
 Ol yaa'ullee daangaa ambaa hin hanqatuu
 Gad yaa'ullee daangaa ambaa hin hanqatuu
 Warri waantaa mure haarakkatuu
 Abbaan lafaa sila maa lallabaa
 Jabbii dheeduuf garaan dadhabaa
 Inni baddaa farda yaabbata hoo
 Maaltu horii dura dhaabbata hoo
 Maaltu horii dura dhaabbata hoo*

*Morma sihidhuun akkumaa
 Afaan sihidhuun akkumaa
 Bona wayya moo ganna wayyaa
 Bona aduun majajii ganna dhoqeen bacaqii
 Arfaasa roobuu wayyaa*

*Hora obaasuun fayyaa
Yaa sayya hoo saayya hoo
Saayya horii buusa toliin
Ulfina kee misa hin seetu gariin
Ulfina kee misa hin seetu gariin*

*Olyaa'ullee hora daalchee dhugaa
Gad yaa'ullee hora daalchee dhugaa
Qaxaamurreen akka weenni mukaa
Yaa galgaloo soomayaan dadayaa
Saattoo irraan ifa yaa saafayaa
Horiin kan dhiiraa, kan abbaan horatee
Dheedaafii obaasaan kan yeroon too'atee
Horiin kan dubartii kan haati too'atte hoo
Kan faltii isaanii ganamaan jalaa harte hoo*

Walumaagalatti waytii too'ee obaasan keessatti wantoonni mul'atan meeshaan aadaa jiraachuu, duudhaa hawaasaa qabaachuu isaati. Kunis okoleen meshaa aadaa yoota'u naannigni bal'achuufi dhipachuun hormaata looniitiin walqabachuun duudhaa hawaasaa sanii kan mul'isuudha. Gama biraatiin loon bishaan itti too'uun ulfaataa ta'uu isaati. Fakkeenyaaf, namni shiimmoo bule nyaate too'ee horii ijjibbaate, okolee too'ee itti baate jechuun faarsu. kanarraa wanti hubannu namni bishaan loonitti too'uu deemmu nyaata gaarii kan humna namaa ta'uu danda'u nyaachuu akka qabu kan nugarsiisu yoota'u, kanata'uu baannaan yookin nyaata akka shiimmoo nyaannaan too'uu kan ijjibbaatu yookan kan dadhabu ta'uu isaati. Gama biraatiin faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu, faaruun waanyoo ibsitu keessa jiraachuu isheeti. Fakkeenyaaf, abbaan lafaa sila maaf lallabaa, jabbii dheeduuf garaan dadhabaa. Yaada kanarraa wanti hubatamu abbaan lafaa loon ambaa yoodheedu bakka dheedichaa akka dhoowwu kan mul'isuudha. Gama biraatiin faaruu kanarraa oromoon kunuunsa looniif godhu agarsiisa. Fakkeenhaaf, horiin kan dhiiraa kan abbaan too'atee, dheedaafi obaa kan yeroon too'atee. yaada faaruu kanarraa wanti hubannu loon dhiirri kantoo'atu ta'uufi kaloo dheedanii jiranii, ququufanii jiranii, bishaan dhuganii jiranii walumaagalatti kunuunsi looniif godhamee jiraa yaada jedhu yoota'u kun ammo gahee abbaa warraa ta'uu nugarsiisa.

4.1.5 Qaaccessa Raawwiifi Qabiyye Faaruu Loonii Yeroo Jabbilee Uuruursanii

Ganamas ta'ee galgala yoo sa'a elman jabbileen yoo sa'a hootu argite ni mar'atti. Akkasumas waytii loon galuu gahan nimar'atti .yeroo sa'a elman jabbileen haadha

hoodhuuf gaggabdi yoojabbilee tana jalaa haadha elman jalqaba jabbileen hoodhuudhaan mucha haadhaa laafisti,sana booda ni elmu. Erga elmanii geessanii booda jabbii itti gadidhiisuudhaan hoosisan,xiqqoo turanii jabbilee jalaa qabanii itti deebi'anii elmu. Haalli kun kutata itti deebi'uu jedhama. Sababbiin haati aannan jabbiidhaa jettee hambifatti yaada jedhuufi. Namni jabbilee haadha hoodhuuf gaggabdu tana qabu akka armaan gadii jechuun uruursa yookiin faarsa.

*Eemmolee eemmolee (Eemolee jechuun waatilee,jabbilee,emme,emme irraadhufo.
Maal wayya maal wayyaa
Loon wayya loon wayya
Dhuguma loon wayyaa eemmolee
Loowwan jiruu jaarsaa (jaarsi yoonyaatu aannan malee liqimsuun itti ulfaata.)
Loowwan qabeenya jaartii
Qa'ee saawwi jiru
Oyidiin margaa dhaa
Bulteen mararaadha
Mareen gurguddoodhaa
Keessummaan ulfoodhaa
Dhuguma loon wayyaa
Jabbii gaafa lakkuu
Yoo sidhaban hanquu
Dhuguma loon wayyaa
Yeroo inni hora dhuguu
Loon martuu ni gammaduu
Akka dafee galuu
waaqa isaanii kadhatu Jabbileenii
waaqa isaanii kadhatu Jabbileenii
(manguddoota ganda Hunda waajii Obboo Xibabuu Abarraa,Obbo AyyaaneTaaddasaa30/5/2008 28/4/2008*

Yaada kanarraa wantti hubannu akkuma ilmoon namaa haadhaaf boochu jabbileenis ganama galgala yeroo beelofte haadhaaf nimar'atti, yeroo haadha agarte hoodhuuf nigaggabdi gama biraatiin faaruu armaan oliirraa wanti hubannu namni loon hin qabne akka waan qaama isaarraa wanti tokko hir'ateetti laallama. Fakkeenyaaf, jabbii gaafa lakkuu,yoo sidhaban hanquu.Yaada kanarraa wanti hubannu namni horii elmatu hin qabne akka waan qaama isaatiirraa waa hir'ateetti kan of laalu ta'uu isaati. Yeroo kana namni jabbii qabu akkuma daa'imman sossobanitti jabbiifis kan faarsaniidha.

4.1.6. Qaaccessa Yoomessaafi Qabiyyee Faaruu Waytii Loon Huruursan

Oromoon jaalala looniif qabu karaan ittiin ibsan keessaa tokko loon uruursuudhaani. Akka odeeff kennitoota adda addaarraa odeeffannoo waa'ee uruursa loonii argadhetti faaruun kun loon waytii bobbaa deeman, waytii bobbaa galan, waytii daarii midhaanii tiiksan kanfaarsan yoota'u tiiksee loon eegduun badheetti faarsama. kun ammoo faaydaa loon namaaf kennu, heddu yoota'u isaan keessaa muraasni; madda galiitiif ni oolu, gabbara yeroo intala gurguraniitiif ni oolu; yeroo gumaa baasanii, yaroo zaka baasaniifi kan kanafakkaatuuf kan nufayyadan yoota'u, zakaan amantii musiliimaatiin wal qabatee kan loon nama harka qal'eeyiitiif harka kudhan keessaa harka tokko kan kennamu yoota'u haala armaan gadiitiin loon faarsu.

*Haadheedanii marga heexoo jalaa
Loowwan malee hin jirtu leetoon namaa
Saaya gomboon saayya gomboon [gomboo jechuun sa'a gaafni guddatee walitti dhufe]
Yoo itti raasan bareeda orfoon
Saayya lalii ulfina kee misa gooti gariin
Mana jechuun mana oo'inee
Loowwan jechuun loowwan xooshinee(nama loon kunuunsuun beekkame)
Hoo saayyituu ee saayyituu saayyituu
Biyya sifaarsattu raayyaaf lixuu
Seekkoo bituun waan mishaa seetanii
Askoo bituun waan mishaa seetanii
Raada bitaa arabaan ceetanii(raanni nihorti,qarshiitti jijjiiramti,qarshii biyya alaatiin ce'u)
Arroo shuraa ee gurraa shuraa
Bakkuma siitolten laalee bulaa
Arroo kiyyaa daalee kiyyaa
Maalaan dhahii dheedi ristiin kiyyaa

Arroo boonaa gurraa boonaa kiyyaa
Ana haalolanii loon malee hintolanii
Citaa gaara irraa cite yaa'e birraa.
Leencaan loluun maal abbaa keessanii
Tubbaan mandiitee badii teessanii(qotiyyoon gabaabaan furdaan bookies,lole)
Abbaayiin baallii shokoksee
Adawaa ari'ee bokoksee

Loon irraakaasaa cirri
Loon haahammaartuu birrii
Loon malee waasii ta'uu dide firrii
Abbaan loonii dura deema qawweenii*

Huccuu adii saamunaan miiccanii
Qawwee jechuun kan loonii tiixsanii
Qawwee jechuun kan loonii tiixsanii

Faaruu armaan olii kana keessatti bu'aan loon ilma namaatiifa qabu gama hawaassummaatiin gabbarri intala fuudhaniif kennamu, lubbuun namaa yoo nama harkatti baate jaarsi biyyaa gumaa loon bakka buusu. Amantiin wal qabatee zakaa baasuun harka kudhan keessaa loon harka tokko rakkataaf kennu dabalataan gama hawaassummaatiin araara buusuufi wantoota adda addaa walitti araarsuu yaada jedhu kan qabu yoota'u, gama biraatiin ammoo faaruu armaan olii kanarraa wanti hubannu oromoon jaalala looniif qabukan ibsu ta'uu isaati. Fakkeenyaaf, haadheedanii marga heexoo jalaa, loowwan malee hin jirtu leetoon namaa yaada kanarraa wanti hubatamu marga mi'aawaa, qaalii kan akka laayyootti hin argine akka dheeduu qabaniifi loowwan malee jiruun namaa akka jiraachuu hin dandeenye kan nugarsiisu yoota'u, faaruun biraa ammoo arroo kiyyaa daalee kiyyaa, maalaan dhahii dheedi ristiin kiyyaa. Yaada kanarraa wanti hubannu kaloon yookan lafti kiyyaa akka barbaaddetti dheedi yaada jedhu dabarsa. Walumaa galatti faaruu armaan oliirraa wanti hubannu oromoon jaalala looniif qabu nugarsiisa

4.1.7 Qaaccessa Faaruu Loonii Waytii Aannan Raasan

Aannan raasuudhaaf aannan elmamee hubboo keessatti kuufamee guyyaa 2-4 itichanii hubboo xixxiqaa yookan buqqee gugguddaatti naqamee raafama. Hubboofi Buqqee dura meeshaa aadaa “Borfee” jedhamu gogaa sangaa kormarraa kan hojjatamu keessatti kuufamee raasamaa ture. Aannan hubboo keessatti kuufame kana yookan ittittuu yoo namaaf qican aannan mataa irraa hubbootti deebisu. Sababbiin aannan hubboo keessatti hafe dhadhaa hin bahu amantaa jedhamu waan qabaniifi. Aannan adeemsa haga dhadhaa bahuutti suukii xixxiqaa suukii, uggudda, kan jedhamu keessa darbee dhadhaa baha. Meeshaan aadaa kan dhadhaan keessa taa'u yookan itti kuufamu Maddaa yoo jedhamu gogaa kormaa yookan gogaa dal'uu Gaalarraa hojjatama. Yeroo raasan kana maqaa sa'aa dhahuun Arboo, Burree, Daalee... jechuun maqaa dhahuun faarsu. Sababbiin yeroo aannan raasan akka hin dadhabneefi dhadhaan akka baay'atee bahu jedhanii waan amananiifi. Dhumarra dhadhaan dafee yoo bahuu dide erbaadhaan rukutaniiyookanerbani dhadhaafii baaduu addaan baasu. Kanaaf yeroo aannan raasan akka armaan gadii jedhanii faarsa

*Suuraa 7 waytii aannan meeshaa Borfootti raasan Raamaa Seefuu Gooroo raayyaa
27/5/2008*

*Suuraa 8 meeshaa Maddaa jedhama, dhadhaa itti kuusan ganda Hundawaajii
27/5/2008*

Aannani hoo dafii bahiiwoo
Baattuu dhadhaa adii tahiwoo
Baattuu dhadhaa adii tahiwoo
Daaleen galee dib jedhee ciisawoo
Dhiiratu tiiksee beela baasawoo
Margatu qaraa kanaafuu yaasawoo
Yaa loon qabeenya gura'uu (loon qabeenya gurra guddatu jechuudha.
Isiniin bareeda abboonni keenya duruu
Looni yaa loonishee
Dhadhaa sidibatee
Aannan itti unatee
Ijoolleen isaa boochee mararfatee
Daa'imman isaa beelaan sibaafatee
Daa'imman isaa beelaan sibaafatee
Gurroole yaa buburree koo
Gurroole yaa cucurree koo
Saayyu saayyaa yaa saayyituu
Booqeen dhaltee sossobdee hin gaadituu
 Booqeen dhaltee sossobdee hin gaadituu. 27/5/2008 *ganda Hunda*
waaji

Yaada armaan oliirraa faaruu qabiyyee aannan raasanii keessatti, wanti hubatame, aannaniin maatii ofii beelaan baafachuu. Fakkeenyaaf, ijoolleen issaa boochee mararfatee, daa'imman isaa beelaan sibaafatee. Yaada kanarraa wanti hubannu daa'imman beela qabaachuufi aannan yookan baaduu dafanii raasanii baasanii ijoollee dhaqabsiisanii beela baasuu isaanii nuhubachiisa. Gama biraatiin meeshaa aadaa kan akka buqqee, hubboo, erbaa borfee, fa'atti fayyadamuun aannan raasuun dhadhaa akka dafee bahuufi dadhabbii ittiin dagachuuf kan faarsamuudha.

4.1.8. Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Loonii Yeroo Loon Bobbaasanii

Yeroo loon bobbaasan baayinaan tikseetu faarsa. Sababbiin isaa yeroo loon karaa oofan daddafanii loon akka deemaniif, dadhabbii ittiin obsuuf, faayidaa loonii, ittiin ibsuuf. Fakkeenya loon uffataaf, nyaataaf, miidhaginaafi kan kanafakkaatu akka oolu faarsu. Tiikseen hawaasa oromoo biratti kabaja guddaa qaba. Sababbiin isaa oromoon loon jaalata, looniifi umman adda adda bahee jiraachuu akka hin dandeenyetti amana. Kanaaf namni loon haala kanaan jaalatu nama loon kana tiiksuuf eddo guddaa kenna.

Suuraa 9 loon bobbaa deemu.ganda Wanjiisaa 12/7/2008,12/6/2008

*Ururuu yaa saawwanii
Takkan si uruursaa
Akka mucaa dhabeessaa
Akka ilmoo hiyyeessaa*

*Eessa koon seenaa
Saani maal hin taanee
Kotteen shinii ta'aa
Foon irbaata ta'aa
Gogaan wuccuu ta'aa
Gaafni geeba ta'aa
Immoo yaa saawwaa
Saawwaan qoti jettee
Aannan maal godhi jettee?
Booroo abbaatu hordataa
Roorroo abbatu dhoowwataa
Roorroo abbatu dhoowwataa
Saawwoleen dhugaa saawwaa
Qorsa danbalaasaa
Duuka deemee yaasaa
Shanfoo lama baatee
Aannan baatuu baatee
Loon haahoru malee
Daalee biduu kiyya daalee biduu
Marguma siitaate laalee bituu*

*Akka ji'aa ibse foonaa irraa
Waanyoon sihaadhabdu boonaa kiyyaa
Tan danbaliin halkaniin yaatu hoo
Mootumti kee loon malee taatu hoo
Yaa sayya hoo gurri gindoo gahaa*

Aannan malee bunni citoo ta'aa
Saayyoon kiyya qorra waadanda'uu
Waabee garaachatti siif dalaguu
Loon guguraacha adii coraa
Ka'aa godaanaa aduu jalaa
Doobbaa dasuu kiyya doobbaa dasuu
Aannan malee kan bunni cittoo tayuu
Aannan malee kan bunni cittoo tayuu
Akka ji'aa dukkana goobanee
Ulfinni eessa jira loowwan malee
Yaa saayyaa hoo waatiyyoo daabee
Laga ol yaasanii adii waabee
Yoo saafayaa layaan dadayaa
Yoo sokoreen kiyya garaa babayaa
Yoo sokoree kiyya hagaya hoo
Lafuma siitaaten naannawa hoo
Beeltuuyyoo mujaan haabahuu
Warri deege mucaayuu hin gahuu
Loowwan yaa odolee
Siniin maqaan nutolee
Siniin maqaan nutolee

Wagargeen hora xuuxaa
Garbiin loon dura duudaa
Beeltuudhaan baate toleen
Dorrobe barruu hooleen
Dorrobe barruu hooleen

Garaa baatti duuchisee
Yoo galaa walbaachise
Burraaqaa gala yoo dheechisee
Burraaqaa gala yoo dheechisee

Faaruu armaan olii kanarraa wanti hubannu faaydaa loon ilma namaatiif qabu. Fakkeenyaaf foon irbaata ta'aa kan ittiin bulanii, gogaan latii ta'aa kan irra bulanii. moorri dawwaa tata'aa kan madaatti gubaniifi kan kanafakkaatu yoota'u, yaada kanarraa wanti hubatamu bu'aan loon ilma namaatiif kennu, uffataaf, nyaataaf, qorsaafi madda galii fa'aaf kan nama fayyadu ta'uu kan nugarsiisu yoota'u, faaruu kana keesatti tiikseen jaalala looniif qabus kan agarsiisu ta'uu isaati. Fakkeenyaaf daale biduu kiyya, dale biduu, marguma siita'u laalee bituu. Yaada kanarraa wanti hubannu tiikseen hagumafe'ellee qabeenya marga looniif bitu yoodhabes hawwii marga bittaa looniif qabu kan nugarsiisudha .

Walumaagalatti gosoota faaruu armaan olii kana keessatti Oromoon loon waytii faarsu maqaa loonii dhahuudhaan yookan waamuudhaan faarsa. Fakkeenyaaf: Daalee, Muxaa, Gurraa, Baajii, Quluu, Filoo, Corree, Arboo...kan kanafakkaatu jechuun maqaa itti mogaasuun faarsa. Haala moggaasa maqaa loon kanaa, Odefkennitootarraa akka odeeffannoo argadhetti Oromoon yoo looniif maqaa moggaasu bifarratti hundaa'uudhaan, qaamarratti hundaa'uudhaan, gaafarratti hundaa'uudhaan, eegeerrattiifi kan kana fakkaatu irratti hundaa'uun looniif maqaa moggaasa..

4.2 Qabiyyee Faaruu Loonii

4.2.1 Diinagdee Irratti

Guddina biyya tokkootiif diinagdeen jiraachuun murteessaadha. Diinagdeen immoo biyya guddisa, saba guddisa, sammuu bal'isa, kanaafi kan kana fakkaatu kanfayyadu yoota'u, oromoon diinagdee ofii guddifachuuf loon faarsuun, loon kunuunsuun barbaachisaadha. Faaruun loonii bu'aa diinagdee ibsu akka armaan gadii fakkaata.

Fkn 1

*Loon irraa kaasaa cirri
Loon haahammaartuu birrii
Loon malee waasii ta'uu dide firrii.
Looni yaaloonishee looni yaa loonishee
Loontu maal hin taane waan loonii maaltu badaa ta'ee
Kotteen shinii ta'aa kan bunaan dhuganii
Gaafni fal'aan ta'aa kan marqaan nyaatanii
Foon irbaata ta'aa kan ittiin bulanii
Erbeen latii ta'aa kan irra bulanii*

Faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu, loon jireenya ilma namaatiif murteessaa ta'uu isaa kan ibsu ta'uu isaati. Kunis qaamni loonii wantoota hedduuf ilma namaa kan tajaajilu ta'uu isaati. Fakkeenyaaf kotteen shinii ta'uu, foon irbaata ta'uu, erbeen latii ta'uu, gaafni waaccaa ta'uufi kan kanafakkaatuufi qaamni loonii faayiddaa heddu ilma namaatiif kan oolu yoota'u, waan loon miidhu irraa ittisuuf, fakkeenya cirriin akka qaama loonii hin urre irraa ittisuun kunuunsa barbaachisaa ta'e yoo gooneef gurgurree maallaqa guddaa waan irraa argannuuf loon fira caalaa wabii ilma namaa ta'uu agarsiisa.

Fkn 2   *Loon horsiisuun keenyaa, bu'uura jireenyaa*
                      Maatii guddifannaan qabeenyi kan keenyaa
                      Baay'ee itti abdannaa kuni aadaa keenyaa

Qabiyyee faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu loon wanti horsiisamuuf, nyaataaf, ufataaf madda galiifi kan kana fakkaatu yoota'u, kun ammoo wantoota bu'uura jireenyaatiif nama barbachisan keessa tokko waan ta'eef Oromoon loon sirritti kan abdatan ta'uu nugarsiisa.

4.2.2 Hawaasummaarratti

Wantoota waaqni uumee gamtaadhaan jiraatan keessaa tokko ilma namaati. Ilmi namaa addunyaa kannarra jiraachuuf gamtaadhaan jiraachuun murtaassaadha. Jireenya gamtaadhaan jiraatan kan keessatti aadaa gaddaafi gammachuu waliin qooddachuu, aadaa hojii wal gargaaruu, aadaa qabeenyatti waliin fayyadamuufi kan kanafakkaatan yoota'u oromoon immoo aadaa wal gargaarsaaf eddoo guddaa kenna. Aadaa armaan olitti tuqaman kunniin immoo kan hawaassummaa cimsu ta'a, faaruun loonii *hawaasummaa cimsu akka armaan gadii fakkaata.*

Fkn1

Aannan keenya unachaa dhadhaa keenya dibachaa
Loowwan horsiifachaa walumaan jiraachaa
Ganama elmannee galgala raafachaa
Ollaa bitaa mirgaa aannan unachiisa
Marqa marqineefii dhadhaa tuqachiisaa
Yaaburree yaadaalee ofachaa bobba'aa dhalaa gala
Jedhanii faarsanii ollaan walii galaa.(2)

Qabiyyee faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu, bu'aa loonirraa argataniin olla bitaafi mirga jiruun aannan wal unachiisaa, dhadhaa wal tuqachiisaa loon akka dafanii dhalaniif tokkummaadhaan eebba ofachaa bobba'aa dhalaa gala jedhanii eebbisu. Walumaa galatti aadaan wal gargaaruu jiraachuun kun hawaassummaa cimsuu isaati.

Fkn 2   *Yoo gadabii galu reephise hoo*
                      Loowwan gumaa bade deebisa hoo
                      Saawwan lafee cabde deebisa hoo

Qabiyyee faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu lubbuun namaa nama harkatti yoo baate loon walitti guuruun kan du'e dhiira yoota'e loon101 dubartii yootaate loon

51kennuun araarri kan raawwatu ta'ee, garee namni irraa du'e lafeen cabde yookan mataan gadi jedhee itti dhagahame, gumaa kanaan kanfayyu yoota'u,haalli kun ammo hawaasummaa kan agarsiisu yoota'u,dhiiraaf loon 101 dubartiif 51gumaa kennuun kun uumama jalqabaa dubartiin qaama walakkaa dhiiraatirraa argamte waan jedhu amantaa waan qabaniifi gumaa dubartii walakkaa dhiiraa kennaniif

4.2.3 Seenaa Irratti

Gochoonni tanaan dura bifa gaariitiinis ta'ee haala gadheetiin raawwatamee darbe afaaniin yookan barreefamaan dhalootaa dhalootatti darbaa deemu, seenaa yoo jedhamu Oromoon faaruu loonii keessatti seenaa ittiin loon faarsu akka armaan gadii fakkaata.

Fkn 1   *Loon gaafa shunee*
                     Isin bannaan bannee
                     Isin gallaan gallee
                     Looni yaa loonishee
                     Kan siqabu boonee
                     Kan sidhabe booy'ee
                     Kan sidhabe booyee

Qabiyyee faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu,seenaa tanaan dura raawwatame keessaa loon bannaan yookan gara citaan jirutti godaannaan namnillee loon faana kan badan akka ta'eefi roobni roobee waan loon sooratan argamnaa bakka duraan jiranitti kan deebi'an yoota'u namnis loon duuka deebi'uufi namni loon qabu akka boonuufi namni loon dhabe ammo rakkin yookan bu'aa loonirraa argachuu qabu dhabuu isaatiif kan boo'u ta'uu hubanna.

Fkn 2   *Yaa handarii ganamaan yaatu hoo*
                     Qawween ambaa kan namaa hin taatuhoo
                     Loowwan ammaa kan durii hin caaltu hoo
                     Borfaa Aayyoo kan ittiin raasanii
                     Aannan ammaa kurrumaan baatanii,kurrumaan baasanii

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubatamu qabeenyi ambaa kan namaa akka ta'uu hin dandeenyeefi seenaa loonii darbeefi kan ammaa walcinaa qabuun loowwan ammaa bu'aa kennuun kandurii akka hingenye yaada jedhu seenaan nugarsiisa.

4.3 Faayiddaa Faaruu Loonii

Faayiddaan faaruun ilma namaatiif kennu hedduudha. Kanumaan wal qabatee Nagaariin Leencoo (1993:81) Faayiddaa faaruu yoo ibsu “hogbarruu hin barreeffamin yookan afoolli dhugaa jireenya hawaasa Oromoo miidhagsee kan ibsu akka ta’e” ni ibsa. Faaruun jiruufi jireenya hawwsni Oromoo ittiin jiraatu kallattii adda addaatiin faarsuudhaan miidhagsee dhaamsa isaa dabarfachuu akka danda’u nuhubachiisa. Kanaaf faayidaa faaruu keessaa muraasni,

4.3.1 Ittiin Barsiisuuf

Oromoon aadaa, duudhaa, seenaa mataa ofii qaba. Duudhaawwan kanniin ammoo dhaloota boruutiif kallattii adda addaatti fayyadamuun daandiin inni ittiin dabarsu keessaa tokko barsiisuudhaani. Oromoo biratti looniifi faaruun loonii, kunuunsi looniif godhamu karaa faaruutiin ittiin barsiisan. Faaruun ittiin barsiisan kunis akka armaan gadiiti.

Fkn 1   *Seekkoo bituu waan mishaa seetanii*
              Askoo bituu waan mishaa seetanii
              Raada bitaa Arabaan ceetanii
              Beeltu tiyyaa biqiltuun haabahuu
              Warri deege daa’imaa hin gahuu
              Loowwan yaa odolee
              Isiniin maqaan nutolee

Faaruu armaan olii kanarraa wanti baratamu, seekkoo bituun, askoo bituun akka bu’aa hin qabneefi yoo raada bitan ammoo raanni sun hortee gurguramtee qarshii saniin biyya alaa yookan Araba ce’uunii akka danda’amu kan barsiisu yoota’u loowwan akka horaniif ammoo biqiltuun akka barbaachisuuf warri deegan ammoo kan daa’imayyuu hin geenye ta’uu nubarsiisa.

Fkn 2   *Saawwanii hoo bona wayyamoo ganna wayyaa*
              Bona aduun majajii ganna dhoqeen bacaqii
              Arfaasa roobuu wayyaa
              Hora obaasuun fayyaa

Yaada armaan olii kanarraa wanti baratamu waktiiwwan waggaa keessatti jiraniifi waktiiwwan keessatti maal maaltu akka raawwatamu kan nama barsiisuudha. Fakkeenyaaf bona aduun hammaachuu isaa gann dhoqeen jiraachuufi arfaasa keessa

roobuu gaarii akka ta'eefi hora obaasuun fayyaa looniitii barbaachisaa ta'uu isaa nubarsiisa.

4.3.2 Mararteedhaaf

Kaayyoon gurguddoon faaruun loonii qabu keessaa tokko marartee looniif qaban ibsuudha. Umman Oromoo marartee looniif qabu irraa kan ka'e maqaa loonii waamuun, fakkeenya Weennii, Baajii, Quluu, Arboo filoo kiya fi kan kana fakkaatu jechuun loon faarsu. Loon ummata Oromoo biratti baay'ee jalatamu, ni leellifamu. Sababbiin isaa loon faayiddaan isaan hin oolleef waan hin jirreef jechuudha. Faayiddaan isaanii kunis loon daa'imman bakka haadhaa bu'anii guddisuu irra darbee hanga midhaan oomishanii nama jiraachisuu kan danda'aniidha. Kanarraa kan ka'e Oromoon namoota loon baayinaan horsiisan ni jaalatu, nikabaju. Kanaafuu oolmaa loon ilma namaatiif oolu kana dagatanii loon miidhaniif akka armaan gadiitti faarsuuf,

Fkn1

*Akka jedhee baajii qotiyyoonii
Akka jedhee weennii qotiyyoonii
Fardaafi haree gorboo itti ijaartaa
Ana badaatti maaliif nadhaantaa
Itti ejjedheetan buqisa daarii
Achin sirraa fageessa shigaarii
Achin sirraa fageessa shigaarii*

Faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu, komii sangoonni ilma namaatiin qabu kan agarsiisu yoota'u, kunis fardaafi harreen hanga sangaa kan ifaajee hin qabneef manatti gorboo itti ijaaruudhaan midhaan dheedhii manatti nyaachisuun kan sooraman yookan kunuunfaman yoota'u sangaan ammoo itti ejjatee osoo qotuu, bara beelaa jalaa osoo baasuu oolmaan isaa dagatamee qacceedhaan tumamuun kana mararfatee kan komate ta'uu isaati.

Fkn 2

*Qoricha qotiinsaa akkamitti quufanii
Akkamitti dhaadanii daarii buqisanii
Oolanii haagalanii galanni kan isaanii*

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubatamu hojii sangaan hojjatu kan ijaan laalanii hin quufne, akkaataa itti sangaan ciinqamee, aadee daarii buqisu yoo argan mararfatee oolani haagalanii galanni ka'isaanii jedhee eebbisa(faarsa).

4.3.3 Gurra Leelloo (Leellisuu)

Jajuu yookan gurra guddisuu jechuun maqaa waan tokkoo olkaasanii, mi'eessanii guddisanii dubbachuu jechuudha Jaarraa Wasanee(2008:144). “Kanamalee jajuu yookan gurra guddisuu jechuun amala waan tokko qabuu olitti irra deebi'anii kaasuu” jechuudha. Kunis gaarummaa waan sanaa qofatu ka'a. Haaluma kanaan jajuu kun faaruu loonii keessatti ni mul'ata. Kun ammoo kan faarsamu oromoon jaalala looniif qabu irraa ka'eeti.

Fkn 1   *Arboo kiyya gurri gindoo gaha*
                  Aannan malee bunni cittoo ta'aa.
                  Baajii kiyyaa harki kee muktumaadhaa
                  Shaanqoo kiyyaa kotteen kee mooyyeedhaa
                  Weennii kiyyaa gaafni kee malkataa
                  Daalee kiyya kotteen kee barakataa
                  Quluu kiyyaa eegee shurrubbaa gootee
                  Maala kee bullukkoo gootee
                  Maala kee bullukkoo gootee

Faaruu armaan olii kanarraa wanti hubatamu, qaamota loon irratti argamu, bifaafi haala uumama qaamaa irratti hundaa'uun humnaa'ol gurra guddisuun kan ibsaman yoota'u, fakkeenyaaf gurri gindoo gahuu, aannan yoo dhabame bunni cittoo ta'uu, kotteen guddina irraa kanka'e mooyyee gahuu, harki loonii muktumaa gahuu, eegeen akka shurrubbaatti dheerachuun isaa qaamota kanniinitti humnaa ol gurri kan itti guddate ta'uu isaa hubanna. Gama biraatiin maqaa loonii dhahuundhaan maqaa adda addaa itti baasanii kan waaman ta'uu agarsiisa. Fakkeenyaaf loon qaam gurgudatuun Arboo yoojedhaniin, sangoota uumamaan gaafa jallatan Baajii yoojedhaniin loon gonkumaa gaafa hin qabneen Quluu yoo jedhaniin, Halluurratti hundaa'uun Shaanqoo, Weennii, Daalee jechuudhaan maqaa adda addaa itti mogaasuun kan faarsan nimul'ata.

Fkn 2   *Hurrisii maker galchii*
                  Huruursanii maker galchanii
                  Roorrisii ilma dhalchii
                  Roorrisan malee ilma hin dhalchanii
                  Rasaasan malee diina hin galchanii

Yaada armaan olii kanarraa wanti hubannu sangaatti yoo gurra guddisani, hima hurrissii maker galchi jechuuniin sossobiitii, faarsiitii, midhaan alaa gahee jiru kana galchi, akkawaan sangaan ofii asmaraa yookin hojii gahee ala jiru galchuu danda'uu, yaada jedhu yoo qabaatu, roorrisii ilma dhalchii roorrisan malee ilma hin dhalchanii rasaasaan malee diina hin galchanii yaanni jedhu, sangaan akka waan dhukaasuu danda'uutti gurra itti guddisuu kan agarsiisuudha.

4.4 Jijjiirama Itti Fufiinsa Faaruu Loonii

4.4.1 Ilaalcha Namoota Buleeyyiifi Dargaggoota

Akka odeeffannoon qaamota adda addaarraa funaannametti ilaalcha namoonni buleeyyiifi dargaggoonn faaruu looniitiif qaban garaagarummaa kan qabaniidha. Fakkeenyaaf namoonni buleeyyiin loon akka baayyataniifi, faarfama, leellisamaniifi kunuunsi barbaachisaan akka godhamuuf, loon malee lubbuun namaa jiraachuu akka hin dandeenye kan itti amanan yoota'u. Warri dargaggootaa ammoo hammayyummaadhaan walqabatee loon baayisuu caalaa xiqqeessuu, badheetti tiiksuu caalaa haadaan hoddoo yookan margarratti hidhuu, loon habashaa horsiisuu caalaa diqaalaa faranjii yookan faranjii horsiisuu wayya ilaalcha jedhan kan qabaniidha. Kanaan walqabatee dhalanni kun ilaalchi faaruu looniitiif qaban gadaanaa ta'uu nugarsiisa.

4.4.2 Lafa Dheedissa Loonii kan Duriifi kan Ammaa

Akkaataa raga odeeffkennitootarraa argannetti lafa dheedissa loonii kan duriifi kan ammaatiin walqabatee dur lafti dheedissaa bal'inaan kan jiruufi margi guddaan kan jiru yoota'u Oromoon loon bal'inaan kan irratti horsiisaniidha. Yeroo ammaa kanaan walqabatee lafti dheedissa loonii yeroo ammaa kana kan hinjirreedha. Sababbiin lafti qonnaa baayyachuu, ummanni baayyachuu, ijaarsi manaafi jaar-miyaaleen adda addaa ijaaramuun baayyachu irraa kanka'e lafti dheedissaafi margi dheedissaa hafee raqoo midhaanii yookan hibbiqii midhaanii, dhoqqee zeyitiifi raja adda addaatiin loon jiraachisuu kan barbaadaniidha. kanaafuu lafti dheedissa duriifi ammaa garaagarummaa qabaachuu isaa haalli kun ittifuffiisa qabaachuu isaa mul'isa.

4.4.3 Haala Obaa Loonii kan Duriifi kan Ammaa

Obaa loonii kan duriifi kan ammaatiin wal qabatee, dur eelli eddoo adda addaa kan jiruufi meeshaaleen aadaa kan ittiin too'an kanjiruufi meeshaaleen aadaa ittiin too'an kunis yeroo ammaa kanatti kan hinjirreefii meeshaalee biraatiin kan bakka bu'aniidha. Fakkeenyaaf meeshaan aadaa too'ee okolee yoo jedhamtu muree ruubiitii kan bakka bu'e yoota'u meeshaan aadaa itti obaasan ammo naanniga yoojedhamu saaniifi poophoodhaan kan bakka bu'e yoota'u haalli obaa loonii duriifi kan ammaa garaagarummaa kan qabaniidha.

4.4.4 Haala Meeshaatiin Wal qabatee Kanduriifi kan Ammaa

Meeshaaleen dur ittiin dhugan gaanfa looniiirraa waancaa tolchuun yoota'u yeroo ammaa kana ammo haalli jijjiiramee birciqqoo yookan laastikaan kan bakka bu'eedha.

Gama nyaataatiin ammo dur marqaafii qinceefaa baayinaan kan keessatti sooratan waciitii, gabatee qorii faa yoota'u ,yeroo ammaa kana haalli jiru jijjiiramee saaniwwan adda addaa fa'atti kan dhiyeeffamu ta'ee jira.

Gama uffataatiin walqabatee dur wanti irra rafan yookan irra taa'an gogaa loonii yookan itillee, erbee Re'ee faa yoota'u, yeroo ammaa kana ammoo haalli jiru hammayyummaa waliin walqabatee itilleen haftee firaasha ispoonjii adda addaatti jijjiiramaa kan dhufe odeeffkennitootarraa hubatamee jira.

Meeshaaleen Aadaafi duudhaan hawaasaa gabatee armaan gadiitiin ibsamani jiru.

Meeshaalee Aadaa

Gabatee 1

Lak.	Meeshaalee aadaa	Hiika mallattoo	Wanta irraa tolfame
1	Maddaa	Meeshaa aadaa dhadhaa itti kuusan	Gogaa Sangaa kormaa yookin dalluu Gaala kormaa irraa kan tolfamu ta'ee, dikee loonii itti guutuudhaan guyyaa 20 booda dikee keessaa naquu dhadhaafi aannaniin sileeffama.
2	Bortee	Meeshaa aadaa aannan itti raafamu	Gogaa Sangaa kormaa yookin dalluu Gaala kormaa irraa kan tolfamu ta'ee dikee loonii itti guutuudhaan guyyaa 20 booda dikee keessaa naquun dhadhaafi aannaniin sileeffam.
3	Okolee	Meeshaa aadaa bishaan ittiin too'an yookan too'ee	Gogaa loonii kamirraayyuu kan tolfamu ta'ee, gogaa loonii fayyaaleyyii hodhanii dikee itti guutuudhaan guyyaa 20 booda dikee keessaa naquun dhadhaafii aannaniin sileeffama.
4	Gaadii	Meeshaa aadaa sa'a wayta elman ittiin miila gaadi'an	Gogaa loonii kamirraayyuu kan tolfamu ta'ee eega dhiisifamee yookan sukkuumamee booda moora dura dibuun dhadhaafi aannan looniitiin sukkuuman.
5	Elemtuu	Meeshaa aadaa aannan sa'aa itti elman	Migirarraa dubartiin kan hodhitu ta'ee, osoo aannan tiit hin elmin dura baaduu itti guutuudhaan hanga guyyaa 2 keessa tursiisuun erga keessaa gadi naqanii booda qoraasuma ejersaatiin qoraasananii aannan itti elmatu.
6	Hubboo	Meeshaa aadaa aannan itti raasan	Suphee yookan biyyee galii diimtuu irraa kan hojjatamu ta'ee ibiddaan gubamee aannaniin sileeffamee.

Gabatee duudhaa hawaasaa agarsiisu,

Gabatee 2

Lakko	Wantootaa artii duudhaa	Hiikkaa	Raawwii duudhaa
1	Silga	Saani takka dhaltee hanga bultii 15 tti aannan elmame silga jedhama	Saani takka dhaltee aannan hanga bultii 15tti elmamu kana manguddoon naannoo sanii,ollaa naannoo sanaa,namni too'ee loon san itti too'aa bahe waammamanii erga eebbifatanii booda aannan,dhadhaa san gurguru.Kana ta'uu baannaan jabbiin jala hin guddattu,saani aannan hin baatu jedhanii waan yaadaniif kun ammoo duudhaa hawaasaa kan mul'isuudha.
2	Naanniga	Wanta loon itti obaasan kan biyyeerraa tolfamu	Naanniga bal'isanii yoohojjatan loon sirritti horan naannigni yoo xiqqaatee tolfame loon hin horan nidhum amantaa jedhu qaban
3	Okolee	Meeshaa aadaa looniif bishaan ittiin too'aniif	Namni loon bishaan itti too'uuf deemu okolee qabatee deemuu qaba.Okolee nama biroo kadhatee yookan ergifatee yoo bishaan obaase loon warra okolee ergisee hin horan nidhumu yaada jedhu waan qabaniif kun ammoo duudhaa hawaasni qabu agarsiisa.

Oromoon faaruwwan faarsan keessatti, loon maqaa dhahuun ni faarfatu. Maqaan isaanii bifarratti hundaa’uun, qaamaratti hundaa’uun, gaafarratti hundaa’uun..kanka’e maqaa nikennuuf moggaasa maqaa loonii kun haala armaan gadii fakkaata.

Gabatee 3

LK	Maqaa Loon Faaruu Godiina Baalee keessatti ka’an	Wanta irraa Moggaafame	Kan Maqaa kanaan waamamu
1	Baajii	Gaafarratti	Qotiyyoo, Sa’a
2	Arboo	Qaamaratti	Sa’a
3	Daalee	Bifarratti	Qotiyyoo, Sa’a
4	Gurraa	Bifarratti	Sa’a
5	Shaanqoo	Bifarratti	Qotiyyoo
6	Quluu	Gaafarratti	Qotiyyoo, Sa’a
7	Muxaa	Eegerratti	Qotiyyoo, Sa’a
8	Filoo	Gaafarratti	Mirgoo, Qotiyyoo

Yaada Waliigala Faaruu Loonii

Akka waliigalaatti qabiyyeewwan faaruu loonii armaan oliirraa kan hubannu faaruwwan loonii dhiyaate kana keessatti faaruu dadhabbiif ofirra dabarsuuf, yeroo ittiin dabarsuuf, hawaasummaa cimsuuf, diinagdee ittiin mul’ifachuuf, seenaa ittiin barsiisuuf, nama loon qabuufi hinqabne maal akka fakkaatan loon malee namni jiraachuu rakkisaa akka ta’e, bu’aan loonirraa argannu yookan loon maaliif akka nufayyadu safuufii duudhaa hawaasaa irraa kan barannuufi meeshaalee aadaa faaruu loonii waliin deeman hubachiisuuf meeshaalee aadaa bakka bu’an kan nugarsiisan yoota’u loon eessafaa akka dheechisan maalfaa akka nyaachisan, akka obaasan, yoomiifi eessatti loon akka faarsamuufi fakeenya bakka obaatti, bakka tikaatti, wayta elman, wayta raasanii... kan kanfakkaatufi maqaa loonii Oromoon bifa ,eegee qaama, gaafa fa’arra dhaabbatee akka mogaassaniifi jijjiiramni itti fufiinsa faaruu loonii maal akka fakkaatufi kan kanfakkaatu faaruwwan armaan oliirraa kan hubannu ta’uu isaat.

BOQONNAASHAN: YAADACUUNFAA, ARGANNOOWWANIIFIYABOO

5.1. Yaada Cuunfaa

Hawaasni Oromoo jireenya addunyaa keessatti aadaa, duudhaa ittiin bulu kan dhuunfaa isaa niqabaata. Aadaa kana keessaa faaruun ,faaru keessaa ammoo aadaa faaru loonii isa tokko. Faaruun looniis faaruwwan fookilooriitti fayyadamuun ogafaan dhalootaa dhalootatti dabarsa. Kana keessatti beekkumsa, safuu, aadaa, duudhaa...wantoota addunyaa kana keessatti mul'atan hundaa kan ibsu fookilooriin riqicha ta'uuni. Firiwwan fooklorii keessaa afoolli isa tokko yoota'u, afoola keessaa ammoo faaruun loonii yoomiifi eessatti kan mul'achuu danda'u fookilooriin daandii isaati.

Ka'umsi qorannoo kanaa inni guddaan faaruun loonii godina Baalee aanaa Lagahidhaa keessatti dhalootaa dhalootatti dabarsuun dagatamaa dhufuufi barreefamaan dhabamuun kun mataduree kanarratti akkan qoradhuuf kan nakakaase yoota'u, kaayyoon qorannoon kun qabatee ka'e gosoota faaru loonii aanaa Lagahidhaa ibsuu, mogaasa maqaa loonii aanaa Lagahidhaa addeessuu, faayiddaa faaruun loonii aanaa Lagahidhaa biratti qabu eeruufi kan kanfakkaatu yoota'u, kallattii kaayyoowaniin wantoonni argaman jiru. Kaayyoowwan qabataman keessaa inni tokko moggaasa maqaa loonii Aanaa Lagahidhaa ibsuu kan jedhu yoota'u, wantoonni argaman maqaan loonii kan moggaafaman; qaamarratti hundaa'uun, bifarratti hundaa'uun gaafarratti hundaa'uun, eegerratti hundaa'uun maqaan kanmoggaafameedha. kaayyoon inni biraa gosoota faaru loonii aanaa Lagahidhaa ibsuuf kan ka'e yoota'u, haaluma kanaan gosoonni faaru waytii qonnaa, waytii ayidaa, waytii too'ee, waytiisa'a elmanii, waytii loon bobbaasanii, waytii aannan raasanii faa kan argaman yuuta'u, kaayyoon inni biraa qorannoon ku qabatee ka'e, faayiddaan faaruun loonii aanaa Lagahidhaa biratti qabu eeruu yoota'u, haaluma kanaan wanti argame, ittiin barsiisuuf, mararteedhaaf, gurra guddisuufaa faaru kanarraa kan argameedha. Kaayyoon qorannichi qabate inni biraa, qabiyyee faaruuloonii aanicha keessatti qabu ibsuu yoota'u, wantoonni argaman diinagdeerratti, hawaassummaarratti, seenaarratti maal akka fakkaatu kan ibsame yoota'u hawwaasni aanichaa hagam faaru looniitti akka fayyadamaa jiran kan mul'ate yoota'u qorannoo kana keessatti argamee jira. Barbaachisummaan qorannichaa inni guddaan gosoota faaru, qabiyyeewwan faaru mogaasa maqaa looniifi kan kanafakkaatu ifatti baasuufi barreeffamatti

jijjiiruudha.Hanqina qorannoo kanarratti qorataan namuudata jedhee shake tooftaalee garagaraa fayyadamuun qorannicha kan fiixaan baase yoota'u,sakatta'a barruulee firoomina qabanii sakata'amanii jiru.Qorannoo mataduree qorataatiin walfakkaatu walcinaa qabuun tokkummaafi garaagarummaa jiru adda baafamee kan laallameedha.Gosa qorrannichaatiin walqabatee gosoota qorannoo jiran keessaa akkamtaatti kan fayyadame yoota'u odeeffannoo bifa waraabbiitiin funaanuun barreeffamatti kan jijjiirame yoota'u, namoota faaruu looniirratti hubannoo qaban dhi20 fi dubartii13 miti carraadhaan kan fudhatamaniifi haala funaansa odeeffannoo ammoo afgaaffii,daawwannaafi marii gareetiin odeeffannoon kan funaannaman yoota'u, gosoota faaruu qabiyyeewwan faaruu, faayiddaa faaruufi jijjiirama ittifufiinsi faaruu looniirratti qabu bal'inaan kan qaacefameedha.

Argannoowwan qorannoo kana keessatti argaman hawaasni aanaa Lagahidhaa faaruu loonniitti fayyadamaa kan hin jirre ta'uu, faaruun loonii barreefamaan dhabamuu, safuufii duudhaan kabaja looniif qaban laafaa dhufuun, meeshaaleen aadaa faaruu loonii waliin deeman badaa dhufuufi kan biraatiin bakka bu'uu,yoomessi faaruu loonii walitti makamanii faarsamuun maqaan loonii maalirratti hundaa'ee akka moggaafame kan hin beekkamne ta'uun kan ifatti mul'ate yoota'u,yaada furmaataa qorataan nita'a jedhee kaa'era. Biiroon Aadaafi Turiizimii aanichaa, Biiroon barnoota Oromiyaa faaruu loonii aanoleefi godinaalee adda addaa irraa funaanuun bifa waraabbiitiin jiru barreefamatti jijjiiruun qabiyyee barnootaa keessa osoo galchee gaarii ta'a. Gama biraatiin Hayyoonni aanaa san keessa jiran, dhalanni ammaa, barsiisonni afaan Oromoo aanicha san keessatti barsiisan, namoonni fedhiifi danddeettii barreessuu qaban faaruu loonii hawaasa irraa,manguddoota aanichaa irraa funaanuun barreefamatti osoo jijjiiramee faaruun loonii dagatame ifatti bahuu danda'a.

Walumaagalatti faaruwwan loonii qorannoo kanaa kan funaanname hawaasa horsiise bulaa keessaa hawaasa aanaa Lagahidhaa keessatti yoota'u bifa viidiyoo,waraabbii, suuraa dookimantii xiinxaluutiin gama barreeffamaatti jijjiiramee kan barraa'eedha.

5.2. Argannoowwan

Yaada qorannoo kanaarratti hundaa'uudhaan yaanni goolabaa armaan gadii kennamee jira. Akka waliigalaatti Biiron AadaafiTuriizimii aanichaa gosoota faaruu loonii aanaa kan jiran funaannamee, viidiyoo waraabuun, suuraa kaasuun,meeshaalee aadaa faaruu loonii waliin walqabatan gama barreeffamaatti jijjiiruudhaan kankaa'ame kan hinjirre ta'uu agarsiisa.

Walumaagalatti faaruu loonii kanarraa wanti hubatamu barreeffamaan dhalootaa dhalootatti dabarsuu aadefachuu dhabuun, meeshaan aadaa dagatamaa dhufuun, safuufi duudhaan hawaasaa dagatamuun akka rakkootti yoo laallamu bu'aa looniitiin wal qabatee, dadhabbii ittiin dagachuu, hawaasummaa ittiin cimsachuu ,diinagdee ittiin mul'ifachuun ittiin barsiisuufi seenaa dhaloota hubachiisuufi Oromoon kabaja looniif qabu agarsiisuuf bu'aa loonii ifa gochuufi kankanafakkaatan barreeffamaan dhabamuu kan irraa hubannu yoota'u,gooroowwan qabiyyee afurirraa bal'inaan argamanii jiru. Haaluma kanaan qoratichi qorannoo isaa faaruu loonii irratti gaggeesseen argannoowwan armaangadii argatee jira.

- Dhalanni ammaa faaruu looniitti fayyadamaa kan hin jirre ta'uu irra gahamee jira.
- Faaruun loonii barreeffamaan dhabamuun ifatti bahee jira.
- Oromoon safuu, duudhaa, kabaja looniif qabu laafaa dhufuun beekkamee jira.
- Meeshaalee aadaa faaruu loonii waliin deeman badaa dhufaa jiraachuu isaa bira gahamee jira.
- Gosoota faaruu loonii dagatamaa dhufuurraa kanka'e fakkeenya faaruu loonii waytii too'ee faarsan faaruu waytii bobbaasanii walitti makuun faarsuun kan mul'ate ta'uu argannoowwan qorannoo kanarraa qorataan argatee jira.

5.3. Yaboo

Fookiloriin aadaa, duudhaa, ogummaafi beekkumsa akkasumas falaasama hawaasaa kan ibsuudha. Kanamalees duudhaa hawaasa tokko keessatti baramaafi beekkamu addunyaaf kan addeessuudha. Kana ammoo itti fayyadamaa jiraahuun hawaasichaa yoo beekames hawaasa biraatti haalli raawwii isaa qoratamee dhalootaaf barreeffamaan taa'uu qaba.

Haaluma kanaan faaruun loonii qabiyyeewwan adda addaatiin farsaman gama barreeffamaatti jijjiiruun qaamonni adda addaa barnoota hammaayyaa keessa galchuun dhaloonni ammaa akka hubatuufi itti tajaajilamu gochuun barbaachisaadha. Kanumaan wal qabatee yaanni furmaata qorannoo kanaa

- Biiroo Aadaafi Turiizimii aanaa Laga Hidhaa faaruu loonii viidiyoo, rikkardii, suuraa kaasuun barreeffamatti jijjiiruun manneen barnootaatiif osoo raabsamee.
- Biiroon barnoota Oromiyaa faaruu loonii godinaalee adda addaa irraa funaanuun qabiyyee barnootaa keessa osoo galchamee.
- Hayyoonni hawaasa kana keessa jiraatan fakkeenya barsiisota afaan oromoofi barsiisota fedhiifi dandeettii barreessuu qaban faaruu loonii manguddoorraa funaanuun mana barumsaatiif dhiyeessuun, manni barumsaa barattoonni bifa muuziqaatiin akka faarsan osoo qabsiisee.
- Barreesitoonni, Artistoonni oromoo bifa muuziqaafi kitaabaatiin maxansuun hawaasa bal'aa biraan osoo gahanii.
- Namni qorannoo gaggeessu meeshaalee viidiyoo, waraabbii, rikkardii, kaameeraa fayyadamuun barreeffamatti jijjiiruun kaa'uu qaba.
- Manguddoonni aanaa san keessa jiran faaruu loonii, meeshaalee faaruu looniitiin walqabatan ilmaan isaanii qabsiisuun dhalootatti dabarsuu qabu.
- Dhalanni ammaa faaruu loonii afoolaan maatiirraa fuudhuun barreeffamatti jijjiiruun kaa'uu qabu.

Wabii

- Addunyaa Barkeessaa (2014). *Seemmoo Bu'uura barnoota afaaniifi Afoola Oromoo*: printed by Far East Trading plc.
- Anderzejewski, B.W (1985). *Literature in Cushitic Languages other than Somali in literature in African language*. Cambridge :Cambridge University press
- Asafaa Taffaraa (2009). *Eelaa: seenaa ogummaa oromoo*. Finfinnee, Oromiaa
- Bukeenya A (1994). *Understanding Oral literature*. Nairobi City University press.
- Dastaa Dassaalenyi (2002). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee dhaabbata Manxansaa Boolee.
- Dirrib Damisee (2014). *Seenaa Eenyummaa Oromoo*. Finfinnee.
- M.R. Dorson (1972). *Folklore and folklife, An introduction*. Chicago: the University of Chicago press.
- Dundes Allen (1995). *The study of folklore Berkeley*: prentice hall. (Manxansaa lammataa)
- D.G printing and publishing enterprise Finfinnee.
- Encyclopedia Americana* (1995). Vol II USA. Grolier Incorporated.
- Encyclopedia Britannica* (1993). Vol 19 Chicago: Encyclopedia Britannica Inc.
- Fennegan R (1970). *Oral poetry: It is Nature and significance and social context*. Cambridge: Cambridge University press.
- Fennegan (1976). *Oral Literature in Africa*. Oxford University press.
- Fennegan (1977). *Oral poetry: Composition performance and context*. Cambridge: Cambridge University press.
- Getaachoo Rabbirraa (2005). *Furtuu seerluga Afaan Oromoo*. Addis Ababa kurraaz international.
- Hinseene Mokiriyaa (2010). *Gaachana Kormaa*. Addis Ababa :printed by for East plc.

- Malaaknah Mangistuu (2006). *Fundamental of literature*:Addis Ababaa:Addis Ababaa Univrersity.
- Misgaanuu Gullummaa (2011). *Dilbii Bu'uura afoola ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee.
- Nagaarii Leencoo (1993)“Mararoo” Wiirtuu (jilddii 6) Finfinnee:comerical printing interprice.
- Okpewho,Isidore,(1992). *Africa Oral literature:Back ground,character and continuity Bloomington and Indianapolis*:Indian University press.
- Sims and Stephen (2005). *Living Folklore: An introduction to study of people on their traditions*.Longanutah University press.
- Sumner,claude,(1996). *Oromoo wisdom (vol,2)songs collection and Analysis*.Addis Ababaa: Guddina Tumsaa Foundation.
- Tafarii Nugusee (2006). Development of Oromoo literature up to 1991 M.A. These Addis Ababaa University.

Dabaleewwan

Dabalee A

Gaaffilee hawaasa naannoo aanaa Laga hidhaaf dhiyaate.

A odeeffannoo waa'ee od himaa

- 1 Maqaa
  - 2 Umrii
  - 3 Saala
  - 4 Bakka jireenyaa(ganda)
  - 5 Gahee hawaasa keessatti qabu
-
- 1 Faaruun loonii naannoo keessanitti faarsamaa? Gosa faaruu akkamii fa'atu jira?
  - 2 Loon waytii kam fa'a maqaa loonii dhahaa faarsitu?maalirratti hundaa'anii maqaa loonii kana moggaasan?
  - 2 Oromoon loon maliif faarsuu?
  - 3 Dhalanni ammaa kun faaruu loonii beekaa? Yoo hin beekne maaliif wallaalan? Isin hoo yoobeektan faarsaatii nugarsiisaa.
  - 4 Dhaamsi faaruun loonii qabu maali?
  - 5 Waytii faaruun loonii too'ee obaasan meeshaan ittiin too'an maal jedhama?
  - 6 Meeshaan too'ee maalirraa qophaa'a?
  - 7 Yeroo ammaa kana meeshaan durittiin too'an jiraa? Yoo hin jirre maaltu bakka bu'e?
  - 8 Dubartoonni hoo loon faarsuu? Eeyyen yoo jette yoom,yoom faarsu? Maaliif.
  - 9 Waytii loon faarsitan maaltu sinitti dhagahamaa?maal faa yaadattu?
  - 10 Sababbiin faaruun loonii dagatamaa dhufeef maali jettanii yaadduu? Furmaanni isaa hoo maali?

Dabalee B

T/L	Maqaa	saala	umrii	Gahee hojii	GandootaIsaanii	Guyyaa
1	Kadiir Aliyyii	dhi	69	Manguddoo	Gooroo raayyaa	21/3/2008
2	Aashaa Huseen	dub	62	Hhadha manaa	Hidha hunda	11/3/2008
3	Caaltuu Urgee	dub	64	Haadha manaa	Wajiisa	12/6/2008
4	LaggasaaTsagaayee	dhi	65	Manguddoo	Wanjiisa	14/4/2008
5	Turraa Ahimad	dhi	58	Caasaa gandaa	Hara eeguu	12/6/2008
6	Tufaa Kennee	dh	76	Manguddoo	Gooroo raayya	12/6/2008
7	Lammaa Taadasaa	dhi	61	Manguddoo	Arja'o	12/6/2008
8	Rttaa Baqqalaa	dhi	47	Qotebulaa	Arja'o	25/5/2008
9	Gaadisee Aagaa	dub	42	Haadhamanaa	Hidha hunda	17/7/2008
10	Alamuu Tolaa	dhi	55	Qotebulaa	Hidha hunda	28/4/2008
11	Xtbabuu Abarraa	dhi	61	Manguddoo	Hidha hunda	30/5/2008
12	Kaasaa Isheetuu	dh	60	Manguddoo	Hunda waaji	20/5/2008
13	Ayyaanee Taddasa	dhi	67	Manguddoo	Hunda waaji	14/4/2008
14	Tashoomaa Dinquu	dhi	79	Manguddoo	Arja'o	14/4/2008
15	H/nuuroo Odaa	dhi	77	Qotebulaa	Hara'eegu	14/5/2008
16	Jiituu Hirphaa	dub	41	Haadha manaa	Wanjiisa	12/7/2008
17	Ayyaluu Katamaa	dub	48	Haadha manaa	Wanjiisa	23/7/2008
18	Shaggee Badhaane	dub	53	Haadha manaa	Wanjiisa	19/8/2008
19	Faaxumaa Kadiir	dub	64	Haadha manaa	Wanjiisa	21/5/2008
20	Jamiilaa Ahimad	dub	55	Haadha manaa	Gooroo raayyaa	6/6/2008
21	Dammee Laggasaa	dub	56	Haadha manaa	Gooroo raayyaa	25/4/2008
22	Dinqitii Urgee	dub	66	Haadha manaa	Gooroo raayyaa	19/4/2008
23	Mariyamaa Huseen	dub	40	Haadha manaa	Wanjiisa	21/6/2008
24	Biraanuu Joobiraa	dhi	80	Manguddoo	Gooroo raayyaa	27/5/2008
25	Ababaa Laggasaa	dhi	70	Manguddoo	Hunda waaji	13/4/2008
26	Umar sulxaan	dhi	49	Qotebulaa	Arja'oo	29/3/2008
27	AhimadAbduramaan	dhi	69	Manguddoo	Hidha hunda	30/3/2008
28	Raamaa Seefuu	dub	46	Haadha manaa	Gooroo raayyaa	27/5/2008
29	Qananii Leellisoo	dub	61	Haadha manaa	Hidha hunda	19/6/2008
30	Jeyilaan kadiir	dhi	59	Qotebulaa	Hidha hunda	1/6/2008
31	Xaahaa Bariisoo	dhi	52	Qotebulaa	Hunda waaji	14/5/2008
32	Gaadisaa Qilxuu	dhi	47	Qotebulaa	Gooroo raayyaa	1/6/2008
33	Hseen Ahimad	dhi	53	Manguddoo	Hara eegu	15/7/2008

Ibsa

Waraqaan qorannoon kun hojii dhuunfaa koo ta'uusaa ibsaa, kanaan dura Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif kan hin dhiyaanne ta'uusaafi wabiileen waraqaa qorannoon kanaaf dubbise itti fayyadame hunda isaanii wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkanneessa.

Maqaa-----

Mallattoo-----

Guyyaa-----

Ani akka gorsaa waraqaa qorannoon kanaatti waraqaan kun qormaataaf akka dhiyaatu nan mirkaneessa.

Maqaa-----

Mallattoo-----

Guyyaa-----